

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Умида РАСУЛОВА

**XX АСР ЎЗБЕК ҚИССАЛАРИ
ТАДРИЖИ**

Ўқув-услубий қўлланма

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
Тошкент – 2012

УДК:821.512.133

ББК 83.3

Р 25

Ушбу ўқув-услубий қўлланмада қисса жанрининг шаклланиши ва тараққиёти юзасидан фикр-мулоҳазалар баён этилган. Мазкур ўқув-услубий қўлланма олий ўқув юртларининг Ўзбек филологияси факультетлари талабаларига Ҳозирги замон ўзбек адабиёти фанидан маърузалар ўқиш учун ёрдамчи бўла олади.

Ўқув-услубий қўлланма олий ўқув-юртлари ўқитувчилари, мутахассислар ва ёш тадқиқотчилар учун мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р :

филология фанлари номзоди, доцент **Омонилла Мадаев**

Т а қ р и з ч и л а р :

филология фанлари доктори, профессор **Нўъмон Раҳимжонов**

педагогика фанлари доктори, профессор **Улуғбек Долимов**

Муқовада расом А.Кива ишлаган сураатдан фойдаланилган.

ISBN 978-9943-19-220-1

© Ўзбекистон Республикаси ФА
“Фан” нашриёти, 2012 й.

КИРИШ

Бадий асарни ўрганиш воситасида муайян миллат адабиёти, тарихи, маданияти ҳақида чуқур тасаввур пайдо бўлади. Шунингдек, инсонни ҳақиқат ва адолат ҳисси руҳида тарбиялашда ҳам бадий адабиётнинг роли катта. Шундай экан ёш авлодга таълим-тарбия беришда ундан фойдаланиш самаралидир. Шунинг учун ҳам Республикамиз Президенти Ислом Каримов: “Адабиёт, сўз санъати азалдан халқ қалбининг ифодачиси, ҳақиқат ва адолат жарчиси бўлиб келади”¹, – дея таъкидлайди. Бугун Истиқлол мафкураси жамиятимизнинг ҳар бир соҳасида акс этмоқда. Чунончи, санъат ва адабиёт масалаларига алоҳида аҳамият берилиши ижодкорларни янада руҳлантирмоқда.

Олий ўқув юрталарининг ўзбек филологияси йўналиши бўйича таълим олаётган талабаларга бадий адабиёт, унинг асосий намояндалари ҳаёти ва ижоди пухта ўргатилиб келинмоқда. Ҳозирги адабий жараёни кузатиш, бадий асарга фалсафий-эстетик мезонлар асосида ёндашиш ўқув, дид, юксак малакани талаб этади. Мазкур ўқув-услубий қўлланмада насрнинг қисса жанрини яхлит бир тизим сифатида ўргатишга алоҳида эътибор қаратилди. Талабада асар, унинг бадиияти ҳақида аниқ тасаввур пайдо бўлиши учун қиссанинг поэтик ўзига хослиги, тасвир қўлами, жанрий таркиби борасида мулоҳазалар билдирилди. Қисса жанрининг шаклланиш ва ривожланиш тарихи ёритилди.

¹ И с л о м К а р и м о в. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. 137-бет.

Қиссанинг тавсифи, бошқа жанрлар билан алоқаси масаласига алоҳида этибор берилди.

Ўқув-услубий қўлланмада мавзуларни мустаҳкамлаш мақсадида саволлар, тест топшириқлари ҳамда қисса жанрида сермаҳсул ижод қилган баъзи ёзувчилар ҳаёти ва фаолияти ҳақида қисқа маълумотлар тақдим этилди.

ҚИССА ЖАНРИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ЙЎЛИ

РЕЖА:

1. Қисса жанрининг генезиси
2. Мумтоз қиссачилик намуналари
3. Қисса жанрининг шаклланиши

Таянч сўз ва иборалар: жанр, хусусият, ҳол-ҳаёт, валий, тахайюл, муаррих, анъана, маданият, ижод, истеъдод.

XX асрда ўзбек адабиётида кўп янгиликлар рўй берди. Бадий ижодда маънавий, эстетик омилларнинг такомиллашуви янги қарашларга замин яратди. Сўз санъати – бадий адабиётнинг барча жанрларида оламу одамни тадқиқ этишдаги теранлик чуқурлашди. Истеъдоднинг қадрланиши, уларга ижод учун етарли шароит яратилиши, муҳими ҳурфикрлик имкони туғилиши ижобий самарасини бермоқда. Юртбошимиз томонидан санъат ва адабиётга айрича эътибор берилиши ижод аҳли янада илҳомлантирмоқда. Зеро, “Ижод – бу ўзини қийнаш, машаққат чекиш, ҳузур-ҳаловатдан воз кечиш, том маънода фидойилик демакдир. Чинакам ёзувчи одамларнинг дарду ғами билан яшаши, халқ ичига кириб бориши, ўзи учун илҳомни, янги мавзуларни шу ҳаётдан, унда бўлаётган ўзгаришлардан олиши кераклигини барчамиз яхши биламиз”¹.

Сўз санъаткори бадий адабиётнинг қайси турида асар

¹ И с л о м К а р и м о в. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. Тошкент: Ўзбекистон, 2009. 31-бет.

яратмасин, нигоҳини умумбашарий муаммолар ечими, азалий қадриятлар талқинига қаратади. Хусусан, қисса жанрида воқеликни теран таҳлил қилиш, инсон руҳиятининг тубсиз ва қоронғу пучмоқларига назар ташлаш, ҳаёт моҳиятини англаштига эътибор кучайди. Қисса жанри табиатини кузатар эканмиз, унда образлар кўп қирраллиги, конфликт ўткирлиги, психологик таҳлил чуқурлиги, бадий-тасвирий воситаларнинг хилма-хиллиги, мавзулар ранг-баранглиги кўзга ташланади. Қисса жанри шаклланиши, тараққиёт босқичини ўрганиш мазкур жанр ҳақидаги қарашларни янада мустаҳкамлайди.

Маълумки, Туркистонда оммавий матбуот 1880 йилларда пайдо бўла бошлади. Унга қадар одамлар, асосан, давра-давра бўлиб бахшилар дostonларини, қиссахонларнинг жангномаю саргузаштномаларини, Рустаи Дoston, Иброҳим Адҳам, Девонаи Машраб, Або Муслим ҳикояларини тинглаганлар. Халқ борки, унинг оғзаки ижоди бор. Халқ оғзаки ижоди намуналари юксак ғоявийлиги, чуқур халқчиллиги билан эътиборга молик. Унинг боқий анъаналари халқ қиссаларида ҳам давом эттирилади. Фольклор борки, қиссагўйлик, дostonчилик сингари жанр ва турлар мавжуд. Арабшунос олим Неъматилла Иброҳимов “Араб халқ романи” монографиясида сира (ҳол-ҳаёт), қисса (ҳикоя), халқ оғзаки ижодиёти намунаси бўлганлигини ёзади-да, ҳар бир сира, қисса асосида тарихий ҳақиқат мавжудлигини таъкидлаб, бора-бора улар халқ истеъдоди, тахайюли эвазига тўйиниб боришини – одамнинг махлуқоту дов-дарахт, тошу туробга айланиб қолишини, башар фарзанди сайёрадан сайёраларга, бир оламдан иккинчи оламга осонликча кўчиб юриши мумкинлигини, кўз кўрмас, қулоқ эшитмас ҳолатларга айланиб қолишини белгилаб ўтади. Халқ қиссаларида бўрттириш, кичрайтириш, сифатлаш, хаёлотга эрк бериш ниҳоятда кучли бўлганки, улар халқ асарлари, хусусан, қиссаларининг жозибадорлигини оширган.

Халқ қиссаларида кишиларнинг ҳаётга муносабати, ижтимоий турмуш тарзи содда, аниқ тасвирланган. Имонли, сабрли донишманд шахслар номини халқ фахрланиб тилга олган. Бу асарларда маълуму машҳур воқеалар тасвирланиб, қаҳрамон фаолияти ижтимоий тараққиёт қонунлари билан боғлиқ ҳолда ёритиб борилган. Ватанга муҳаббат, дўстлик, инсонпарварлик ғоялари улуғланиб, меҳр-муҳаббат тараннум этилган, энг яхши фазилатларни мужассамлаштирган халқ қаҳрамонлари мадҳ этилган. Бирор шахс фаолияти ё халқ қаҳрамони номи билан боғлиқ воқеалар ихчам сюжетли бўлиб, уларда ижтимоий-тарихий шароит бадий ифодасини топган. Инсонпарвар ва адолатли, иродаси мустаҳкам қаҳрамон шу тариқа халқ орзу қилган кучнинг рамзий ифодасига айланган.

Қаҳрамонлик қиссалари тарих фани, тарихшунослик таркибида ривож топган. Маълумки, тарих асарлари бадийлик билан ёнма-ён ривожланган. Бир қанча шоирлар айни вақтнинг ўзида тарихий асарлар битганлар. Аксинча, машҳур муаррихлар бадий истеъдоддан хабардор бўлганлар. Македониялик Искандар, Муҳаммад пайғамбар, Чингиз ва унинг авлодлари, Темур ва темурийзодалар ҳақида аввал тарихий асарлар яратилган бўлиб, кейинчалик Искандар Зулқарнайн, Муҳаммад саллаллоҳи алайҳи вассалламнинг ғаройиб ҳолатлари, машҳур саркардаю қаҳрамонлар, авлиёсифат, дарвешнамо сиймолар ҳақида халқ қиссалари пайдо бўлган. Мазкур қиссалар кўпинча “нома” сўзи билан (жангнома, саргузаштнома сингари) кўшиб айтилган. Хуллас, машҳур воқеа, сиймолар ёзма адабиётга ҳам, оғзаки ижодга ҳам мўл материал берган.

Мумтоз адабиётнинг “Қисаси Рабғузий” асари Куръон, Ҳадис ва ўзга диний манбалардаги сюжетлар асосида яратилган. Мазкур асардаги қиссалар бадийлик нуқтаи назаридан эътиборга молик ёзма ёдгорликлардир. Зеро, асарда олам ва одам ҳақидаги фалсафий-эстетик қарашлар теран ифодаланган. “Қисаси Рабғузий”да оламнинг яралиши, табиат ва жамият

ҳодисалари, инсоний муносабатлар борасида фикр юритилади. Мавзу доирасига кўра асар қиссалари ранг-баранг. Оламдаги бутун мавжудот эгаси бўлган Оллоҳни улуғлаш, пайғамбарлар ҳаётининг маълум лавҳаларини ёритиш, ота-она ва фарзанд муносабатини кўрсатиш, эрк ва адолат, тинчлик ва осудаликни қадрлаш каби масалалар шулар жумласидандир. Пайғамбарлар ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги ибратомуз қиссалар ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Шу маънода мазкур асарлар китобхон маънавиятини юксалтиришда муҳим манба ҳисобланади.

Машҳур сиймолар ҳақида ҳол-ҳаёт ёзиш ёзма адабиётда узоқ тарих, анъанага эга. Бу ўринда форсий ва туркий “Шоҳнома”лар, бетакрор “Хамса”лар таркибидаги шоҳлар, хонлар, ошиқлар, анбиёю валийлар ҳақидаги қиссалар ёдга тушади. Алишер Навоийнинг “Ҳолати Паҳлавон Муҳаммад”, “Ҳолати Ҳасан Ардашер”и ҳам ўзига хос қисса. Уларда юртни адолатли бошқариш, миллат равнақи йўлида фидойилик қилиш, илму маърифатни қадрлаш масалалари ўз ифодасини топган.

Ҳолатнинг бадийлашган ифодаси – қисса битиш XIX аср охирларига келиб, оммавий матбуот пайдо бўлгач, кенг ривожланди. Мумтоз адабиётда кимнингдир ҳол-ҳаёти адибу муаррих томонидан битилган бўлса, кейинчалик элга танилган шахс ўз ҳол-ҳаётини бадий ифодалаб, кўпчилик ҳукмига ҳавола этиши мумкин бўлиб қолди. Энди “қиссахон”лик “қиссанавис”лик билан алмаша бошлади. XIX асрнинг 90-йиллари бошида учта ҳол-ҳаёт чоп этилди¹. Биз бу асарларни шартли равишда қисса жанрига киритдик ва янги ўзбек қиссачилиги тарихини шу асарлардан бошлашни маъқул деб билдик.

¹ С а т т о р х о н. Бир Чимкентлик мусулмон ўтгон вақтларни ёдига олиб ёзгани // Туркистон вилояти газети. 1890 йил 11-сон; Ф у р қ а т. Ҳўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг ахволоти // Туркистон вилояти газети. 1891 йил 12-сон; И б н Я м и н б е к. Жаноби марҳум Сайид Худоёрхоннинг фарзанди аржумандлари Ибн Яминбекнинг ўз умрини хусусида таҳрир айлагани // Туркистон вилояти газети. 1893 йил. 15–16-сон.

XX аср бошларида Фитратнинг “Ҳинд сайёҳининг қиссаси”, Саидрасул Азизий, Абдулла Авланий, Чўлпоннинг саёҳатнома шаклида ёзилган асарлари яратилдики, уларни ҳам илк ўзбек қиссалари намунаси сифатида ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилишни мақбул деб билдик. Зеро, мазкур асарларда қиссага хос унсурлар ўзига хос йўсинда акс этган.

XX асрда етишган машҳур ўзбек ёзувчилари милодий икки мингинчи йилларда яшаб ижод этган Фирдавсий, Низомий, Жомий, Навоий, Бобур, Шекспир, Данте, Байрон, Гёте, Пушкин, Достоевскийлар анъаналарини давом эттирдилар – инсон характерини тадқиқ этдилар, ҳаётни бадиий акс эттирдилар.

XX аср ўзбек адабиёти жаҳон адабиётининг таркибий қисми сифатида яшади, ривожланди, изланди. Адабиётимиздаги сифат ўзгаришлар қисса жанрида пайдо бўлган асарларда ҳам кўзга ташланади.

XX аср ўзбек қиссалари – мураккаб ўсиш-улғайиш босқичини ўтаган адабиётимизнинг таркибий қисми. Бадиий адабиётнинг Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов сингари намояналари асарларини мағрибу машриқда ўқимоқдалар, ўрганмоқдалар. XX аср жаҳон адабиётининг Габриэль Гарсиа Маркес, Пауло Коэльо сингари барҳаёт сиймолари қаторидан муносиб ўрин эгаллаган Чингиз Айтматов етук ўзбек ёзувчилари – ўзининг бадиий адабиётдаги забардаст қурдошлари ҳақида кўп фикрларни айтган.

Ўзбек қиссалари халқ тили, маданияти, тамаддунининг кўзгуси сифатида ривожланиб бораверди.

Савол ва топшириқлар:

1. Қисса жанрининг генезиси ҳақида фикр билдиринг.
2. Халқ қиссаларининг маънавий-эстетик қиммати нимада?
3. “Қисаси Рабғузий” асари қандай манбалар асосида яратилган?

4. "Қисаси Рабғузий" асарининг бадиий аҳамияти.
5. XX аср бошида яратилган қайси қиссаларни биласиз?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. К а р и м о в И. А. Юксак маънавият – энгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008.
2. А б р о р о в А. Ўзбек повести. Тошкент: Фан, 1973.
3. Адабий тур ва жанрлар. Тошкент: Фан, 1991.
4. А л и ш е р Н а в о и й. МАТ. Йигирма томлик. 7-том Тошкент: Фан, 1991.
5. Н о с и р у д д и н Р а б ғ у з и й. Қисаси Рабғузий. Тошкент: Ёзувчи, 1991.
6. Р а ш и д о в А. Ўзбек қиссаларида меҳнат тасвири. Тошкент: Фан, 1980.
7. С у л т о н И. Адабиёт назарияси. Тошкент: Ўқитувчи, 2005.
8. У м у р о в Ҳ. Адабиёт назарияси. Тошкент: Шарқ, 2002.
9. Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услуб ранг-баранглиги. Тошкент: "Фан" 1983.
10. Қ у р о н о в Д. ва б. Адабиётишунослик лугати. Тошкент: Академнашр, 2010.

ҚИССАНИНГ БОШҚА ЖАНРАЛАР БИЛАН АЛОҚАДОРЛИГИ

РЕЖА:

1. Қисса поэтикасидаги янгилашлар
2. Очерк ва қисса уйғунлиги
3. Бадиа ва қиссанинг муштарак жиҳатлари

Таянч сўз ва иборалар: поэтика, тавсиф, детектив, илмий, маънавий, эстетик, ҳаётийлик, реаллик.

Ўзбек қиссалари 1960 йилларгача асосан повесть номи билан аталар эди. 60-йилларнинг ўрталарида “Ўзбекистон маданияти” (ҳозирги “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”) газетасида қисса ҳақида баҳс бошланди. Унда ўша пайтда наср муаммолари билан шуғулланувчи Очил Тоғаев, Шариф Юсупов, Собир Мирвалиев, Умарали Норматов сингари танқидчилар ўз мақолалари билан иштирок этдилар. Шу баҳс давомида “повесть” атамаси билан бирга “қисса” истилоҳини ҳам қўллавериш маъқуллиги айтилди. Мубоҳасачилар қиссанинг тарихий илдизлари, имкониятлари ҳақида гапирдилар. “Повесть” атамасини қолдиравериш лозим, деган фикрни тасдиқловчилар ҳам бўлди. Кейин адабиёт назарияси, адабиётшуносликка доир асарларда повесть қиссанинг синоними экани илмий эътироф этилди.

1930–1950 йилларда ёзилган повестларга диққат билан ёндашсак, уларда асосан совет воқелиги, босмачилар – ички душманларга қарши кураш, колхоз қурилиши, саноатдаги

фидокорона меҳнат, рус кишисининг ҳар жабҳада ўрнаклигини таъкидлаш, фидокор ёшларнинг келажакка умид, ўтмишга шубҳа билан муносабатда бўлиши кўрсатилган экан. Садриддин Айнийнинг “Бухоро жаллодлари”, “Икки озод”, “Нетай”, “Одина” повестларида, Ғафур Ғуломнинг “Нетай” асарида ўтмиш қораланди. Абдулла Қодирий “Обид кетмон”, Ғафур Ғулом “Тирилган мурда” асарларида атайин шонли меҳнат жабҳасини бўрттириб тасвирладилар. Бадиий асарларда меҳнат шижоати, совет кишиларининг саноат қурилишидаги эришяётган ютуқлари мадҳ этила бошлади. 1941–1945 йиллардаги урушдан кейин меҳнат мавзуси, меҳнаткаш-яратувчи образи қиссаларнинг асосий мавзуси бўлиб қолди. Шароф Рашидовнинг “Ғолиблар”, Раҳмат Файзийнинг “Чўлга баҳор келди”, Саид Аҳмаднинг “Қадрдон далалар”, Асқад Мухторнинг “Дарёлар тошган жойда” қиссаларида яратувчи меҳнаткашлар образи шарафланди. 1930–1950 йиллар ўзбек қиссачилигида сиёсий ҳушёрлик – ички ва ташқи душманга қарши курашни бўшаштирмаслик масаласи кўтарилди. Бу ҳолат Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўтбосар”, Қосимжон Ҳошимовнинг “Кескин йўл билан” қиссаларида кўзга аниқ ташланади. Урушдан кейин яратилган “Ўқитувчининг йўли” (П.Турсун), “Ҳукм” (С.Аҳмад) сингари асарларда ҳам ички душманларга қарши кураш ғояси илгари сурилди.

1930–1950 йиллардаги қиссаларга сиёсий дабдабали номлар қўйиш авж олган эди. Шароф Рашидов қиссасининг (“Ғолиблар”) номиёк унинг моҳиятини англатади. Ажобтовур номлар орасида Мажид Усмоннинг “Дип” повести яққол ажралиб туради. Муаллиф 30–50-йилларда шиор бўлган “Американи қувиб етамиз ва ўзиб кетамиз”ни “Дип” дея сарлавҳага чиқариб қўя қолган. Ўзбек шўро қиссачилигининг яна бир хусусияти шундаки, аксарият асарларда рус инқилобчиси (инженери, қурувчиси, устаси, зобити) ерли халқларга йўл кўрсатувчи – раҳномалик вазифасини ўтайди.

Қисса ҳаётдаги янгиликларни дарҳол акс эттирадиган ҳозиржавоб жанрга айланди. Очеркка сигмаган ҳаётӣ материал қиссага жо бўла бошлади. Очерк ва қисса ҳаракатдаги жараённи тасвирлайди. Замон руҳи, нафаси очеркда аниқ кўрсатиб берилади. Қиссани очеркнинг эгизаги деган қарашлар ҳам йўқ эмас эди. Очерк жанрида муаллиф ҳужжатлиликка асосланиб, қаҳрамони ҳаёти, фаолияти ҳақидаги кузатувларини, қарашларини таҳлил қилиб, содда, аниқ тасвирлашга эътибор қаратади. Очерк жанрида фаолияти ёритилаётган шахс ҳаётидаги маълум лавҳалар ифодасини топади. Унинг жамиятдаги мавқеи, олижаноб фазилати ибрат қилиб кўрсатилади. Очерк чуқурлаштирилиб қисса ёзилади. Қисса янгилик, фалсафий қарашлар тугал ифодаси сифатида юзага келади. Қиссада қаҳрамон фитрати мукамал, теран ёритилиши, бадий жихатдан тўйинтирилиши кўзда тутилади. Қиссанинг тезкор жанрлиги журналистларга маъқул келди. Кўпгина журналистлар очерк, повесть йўлаги орқали адабиётга кириб келдилар. Аҳмад Жўра, Мажд Усмон, Акмал Пўлат, Илос Муслим, Назир Сафаров, Мақсуд Қориев, Мумтоз Муҳаммедов, Муроджон Мансуров сингари ёзувчилар повесть яратиш орқали адиблик майдонида ўз ўрнини топдилар.

1960–1970 йилларда ёшлар ҳақида юзлаб қиссалар яратилди. Одил Ёқубов, Асқад Мухтор, Пиримқул Қодиров, Учқун Назаров, Ўткир Ҳошимов, Ўлмас Умарбеков, Шукур Холмирзаев сингариларнинг қаҳрамонлари асосан ёшлар эди. Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак”, “Муҳаббат” қиссалари қаҳрамонлари ҳам ёшлар. Аксарият қиссалардаги ёшлар характери романга хос талқиний йўсинда ёритилади. Саида ва Қаландаров муносабатларида романга хос мураккаблик, ёндашувнинг теранлиги мавжуд. Ҳаёт мураккаблиги томон шўнғиб бораётган, турмуш паст-баландлигига кўникаётган ёшлар характерини романга хос мукамаллик, концепциянинг теранлиги орқали очиш мумкин. Адабиётшуносликка кириш, адабиёт назарияси

каби дарсликларда қисса романдан чоғроқ, ҳикоядан каттароқ асар эканлиги айтилади. Ишонч билан айтиш керакки, қисса романдан ҳаёт кўламини, фалсафий умумлашмани, концептуал теранликни акс эттиришда фарқ қилади. Романда ёзувчи файласуфдай мушоҳада юритади, хулоса чиқаради. Роман қаҳрамони (ёши, жинси, миллати, динидан қатъи назар) ҳаёт ҳақида залворли хулоса беради. Унинг қараш, тушунчалари ҳам кўламли, ҳам теран бўлади. Роман жанри ҳаётдаги воқеаларни шоша-пиша акс эттиравермайди. Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” асари ҳажман ихчам бўлса-да, теран илдизли, фалсафий асосга эга роман. Лекин, бу романнинг битта камчилиги бор. Роман хотимасида Тоғай Мурод 80-йилларнинг ўрталаридаги воқеаларни асарга олиб кирган. Тергов жараёни, қамоқхонадаги кийноқлар Дехқонқулнинг салобати, характер яхлитлиги, теранлигига путур етказган. Бу ўринда воқеалар ҳам, қаҳрамонлар хатти-ҳаракати ҳам анча енгил, юзаки акс этган.

Асримизнинг 60-йилларидан бошлаб қиссачиликда ўсиш, ривожланиш сезилади. Бунинг асосий сабаби ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар билан белгиланади. Инсонга муносабат, унинг қадр-қимматини ўрнига қўйиш масаласи ёзувчи, санъаткорларни ўйлантира бошлади. Иккинчидан, 30–50-йиллардаги шахсни оёқ ости қилиш, сталинча қатли ом кескин танқид қилина бошлади. Ижтимоий ҳаётдаги бундай жиддий ўзгаришлар илк бор қисса жанрида акс эта бошлади. Қисса бошқа жанрларга нисбатан етакчи, эътиборли бўлиб қолди. Ёрқин, бадий етук қиссаларнинг пайдо бўлиши жанр хусусиятларини аниқ-тиниқ ифодалаш имконини берди. Айтилганидай, адабиётимизда романсифат сермаъно қиссалар кўпайди. Роман билан қисса фарқи кўзга ёрқин кўрина бошлади. “Синчалак”, “Биллур қандиллар”, “Эрк”, “Баҳор қайтмайди”, “Ичкуёв”, “Бўронларда бордай ҳаловат”, “Бухоронинг жин кўчалари” қиссаларида романга хос

тамоийиллар кўзга ташланади. Бу асарлардаги қисса моҳияти ойдин кўринади.

Қисса романга қанча яқин турмасин, барибир, ҳикоя жанри билан қон-қариндош жанр.

Ёзувчиларнинг эътирофига кўра, ҳикоя ёзишдан қисса битиш осонроқ. Ҳикоя – математик тенглама мисоли: у характер табиати-га, ўлчамига мос келмайдиган тасвир далилнигина эмас, ҳатто битта сўз, бирикмани ҳам сингдира олмайди. Қисса, нисбатан, бағри кенг жанр: у сўз, бирикма, жумла у ёқда турсин, тўлиқ воқеа, тафсилотларни ҳам “ҳазм” қила олади. Чингиз Айтматов қиссалар орқали машҳур донгдор бўлгач, романга қўл урди. Ўзбек адабиётида қисса жанрига фидойилик билан ёндашаётган Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Тоҳир Малик, Ҳожиакбар Шайхов сингари адиблар бор. Тоҳир Малик тўрт китобдан иборат 80 босма табоқдан ортиқ ҳажмдаги “Шайтанат” асарини қисса деб атади.

Ҳикоя – кичик драма: инсон характери, унинг бирор томони-ни ёритиб берадиган асар. Ҳикояда характер воқеа-ҳодисаларни танлайди. Қисса ёзилишига кўпинча ҳаётий воқеа сабаб бўлади. Қиссанавис воқеа орқали характер яратса, ҳикоянавис характер воситасида воқеаларни саралайди. Шу ўринда қиссаларда алоҳида шахс, инсон тақдири характери етакчи эканлигини унутмаслигимиз лозим. Хуллас, қисса очеркка эгизак, ҳикояга йўлдош, романга интилувчи жанрдир. Ҳақиқий санъаткорона яратилган қисса ўз таърифи, моҳиятига эга бўлиб, китобхонлар қалбидан муқим жой эгаллайди.

XX асрнинг 70-йилларидан эътиборан ёзувчи, санъаткор ҳақида ёзилган ярим бадиий, ярим илмий-тадқиқий асарлар – бадиалар кўпая бошлади. Бадиада қўйилган масаланинг тугал ечими берилиши шарт эмас. Муаллифнинг мазкур масала бўйича ўй-мушоҳадалари, ҳаётий қарашлари, кузатишлари, ихчам, содда тарзда ифодаланади. Бадиа ёзиш жараёнида муаллиф қаҳрамонининг жамиятда тутган ўрни, мавқеини

ўрганиб, унинг ахлоқий-маънавий қарашларини ёритиб беради. 60-йилларнинг бошларида Собир Абдулла “Мавлоно Муқимий” номли бадий лавҳалар, бадиалардан иборат асарини китобхонлар ҳукмига ҳавола қилган эди. Шу анъана 70-йилларда адабиётшунос-танқидчилар томонидан давом эттирилди. Азиз Қаюмовнинг “Навоий”, Лазиз Қаюмовнинг “Ҳамза”, Наим Каримовнинг “Ойбек”, “Ҳамид Олимжон”, “Усмон Носир”, Озод Шарафиддиновнинг “Абдулла Қаҳҳор” асарлари яратилди. Отаёрнинг Миртемир ҳақидаги, Набижон Боқийнинг Абдулла Қодирий ҳақидаги “Қатлнома” асарлари китобхон тилига тушди. Ўзбек адабиётида “Ажойиб фарзандлар ҳаёти” рукнида ёзувчилардан ташқари санъаткорлар, давлат раҳбарлари, олимлар ҳақида асарлар яратилди. Ёзувчилар ҳақидаги бадиа қиссаларнинг маълум ютуқ ва камчиликлари бор. Озод Шарафиддинов, Наим Каримов асарлари кенг китобхонлар орасига ёйилди. Набижон Боқий асарида ҳаётий далил тафсилотлари, бадий асарга хос “ички ҳаёт” мавжудки, улар ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Ким билади, Набижон Боқий асарини биронта адабиётшунос олим ёзса, у эътибор топармиди, ё йўқ. Аммо ёзувчи зерикарли далил, ҳужжатларни бадийлик нури билан ёрита олганки, китобхон мураккаб материал манбаларни уқа бошлайди.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Қисса поэтикасида қандай ўзгаришлар рўй берган?*
- 2. Очеркка хос хусусиятлар қандай?*
- 3. Қиссаларда долзарб муаммоларнинг ёритилиши борасида мулоҳазалар билдинг.*
- 4. Қайси мунаққидларнинг бадиаларини биласиз?*
- 5. Озод Шарафиддинов қайси ёзувчилар ҳақида бадиа яратди?*
- 6. Бадиаларда шахс маънавияти масаласи борасида фикр билдинг.*

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Адабий тур ва жанрлар. Тошкент: Фан, 1991.
2. Б о қ и й Н. Қатнома. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1992.
3. Ё қ у б о в О. Адолат манзили. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.
4. Қ о д и р о в П. Қадрим. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007.
5. У л у г о в А. Қиссачилигимиз қирралари. Тошкент: Ўқитувчи, 1981.
6. Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услуб ранг-баранглиги. Тошкент: Фан, 1983.
7. Қ у р о н о в Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. Тошкент: Академнашр, 2010.
8. Ш а р а ф и д д и н о в О. Ижодни англаш бахти. Тошкент: Шарқ, 2004.
9. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент: Ўқитувчи, 1999.

ҚИССАЛАР ТАВСИФИ

РЕЖА:

1. Қиссанинг сюжет хусусиятлари
2. Тарихий, биографик қиссалар табиати
3. Детектив, фантастик қиссаларда ҳаёт ҳақиқати масаласи

Таянч сўз ва иборалар: жамият, фазилат, ҳақиқат, руҳият, талқин, тасвир, тарихий, ёшлик, болалик, давр, воқеалар ривож.

Х Ўзбек қиссаларининг ҳаётни қамраб олиш кўлами, воқеликни тасвирлаш усулига кўра маълум хиллари мавжуд. Бадий ижод жараёнида қисса поэтикасида салмоқли ўзгаришлар рўй берган, яъни у такомиллашиб ранг-баранг тус олган. Унинг ички хилларга бўлиниши жанр имкониятини теран англашни тақозо этади. Қиссанинг бундай ички хилларга бўлиниши поэтик усул ва воситаларнинг ўзгариши, гоёвий-мазмуний хусусиятларнинг янгиланиши билан боғлиқ. Адабий ҳодиса, ҳаётини материал, аниқ ва қизиқ фактлар қаҳрамон тақдири ва дунёқарашини холис талқин қилиш имконини кенгайтиради. Ёзувчи олам ва одамни бадий идрок этиш салоҳиятига кўра қиссанинг қайси хилида асар яратмасин, аниқ ва реал воқеликни тасвирлашга, баъзан фантазия маҳсулини ҳам илмий асослаб тақдим этишга интилади. Қиссаларнинг қуйидаги ички хиллари мавжуд: *тарихий, замонавий, фантастик, детектив, юмористик (сатирик), саргузашт, хотира, ҳужжатли, илмий-фантастик, кино-қисса.*

XX аср ўзбек қиссачилигида мазкур хилларга оид кўпгина асарлар яратилиши жанрнинг имконияти қай даражада кенглигини исботлаб берди. Биз бу ерда фақат баъзи хиллар моҳиятига эътибор беришликни лозим топдик.

Қиссачилиқда биографик асарлар кўп, қурилмаси ҳар хил, бадийлик даражаси турлича. Айний, Сатторхон, Фурқат, Азизий, Авлонийлар изидан бориб Мўминжон Муҳаммаджонов (Меҳтарбод) “Турмуш уринишлари” асарини ёзди. Абдулла Қодирий “Калвак Махзумнинг хотира дафтарида” номли ҳажвиясини эълон қилди. Асарда Калвакнинг туғилишидан то кексайгунчалик ўтган йўл тасвирланади. Абдулла Қодирий бу асарида “Қизим, сенга айтаман, келиним эшит” қабилада иш тутган. Гап Калвак, унинг отаси, онаси хусусида бораётгандай бўлади-ю, ўзбек оиласидаги удум-урфлар ҳақида фикр юритилади. Абдулла Қодирий ўзбекнинг гўзал удумларини “Ўтган кунлар” романига жойлаган бўлса, боланинг оила муҳитидаги салбий тарбияси “Калвак махзумнинг хотира дафтарида” асарига сингдирилган. Абдулла Қодирий мазкур асарида бадий асарда ҳикоячи шахси ва ёзувчи позицияси масаласини илк бор қўя билган. Адабиётшунослик мазкур муаммони энди-энди ўрганмоқда. Абдулла Қодирий маҳорати шундаки, у ўз қаҳрамонини холис тасвирлай туриб, остки оқим орқали рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга салбий муносабатини билдиради. Яна ҳам аниқроқ айтганда, асардаги ёзувчи позицияси билан Абдулла Қодирийнинг шахсий қарашлари аро тафовут ҳам кўзга элас-элас ташланади. Садриддин Айнийнинг “Судхўрнинг ўлими”даги Қори Ишкамба, Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романидаги Тантибойваччанинг мумсик отаси, Саид Аҳмаднинг “Уфқ” трилогиясидаги Иноят оқсоқол, Неъмат Аминовнинг “Ёлғончи фаришталар” романидаги Баширжон Зайнишев характерларининг ўқ томири Калвак Махзумга

уланиб кетади. Калвакнинг аксарият хусусиятлари “Меҳробдан чаён” романидаги Солиҳ маҳдумга кўчган. Лекин, Калвакдан фарқли ўлароқ мулла Солиҳ маҳдум мураккаб характер: унда салбий томон ҳам, мусбат белгилар ҳам ўрин алмашиб туради.

Ғафур Ғуломнинг “Шум бола”, Ойбекнинг “Болалик”, Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртақлар” автобиографик қиссалари яратилди. “Шум бола” – 1910 йиллар воқелигини акс эттирган ажойиб қисса. Ғафур Ғулом асарида шум боланинг бошидан ўтган воқеа-ҳодиса, руҳий ҳолатларни асосан холис қилиб тасвирлаш; домла-имомларни мазаҳ қилиш ҳолатлари сезилади. Умуман олганда, Ғафур Ғулом қиссасида XX аср бошидаги Тошкент ва унинг ён-верисидаги қишлоқлар ҳаёти жонли, турли ранг-бўёқларда тасвирланган. Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртақлар” қиссасида ижтимоий ҳаёт, кишилар турмуш тарзи, табиат манзаралари ёрқин акс эттирилган. Афсуски, бу қиссада ҳам бой, дин пешволарини тасвирлашда қора бўёқлар бисёр ишлатилган. Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор қиссалари иқлимни ҳазил-мутойиба, юмор ниҳоятда ёқимли қилиб турибди. Ойбекнинг “Болалик” қиссасида ҳам Тошкент, тошкентликларга хос ҳаёт тарзи, ёш Мусанинг Бектемир, Янгибозор сингари кент қишлоқларда кўрган-кузатган ҳолатлари ўта табиий, жозибали тасвирланади. Лекин, менимча, юморнинг танқислиги сиёсий муаммоларни, мастеравойларнинг инқилобий руҳдаги йиғилишларию, ёш мусоларнинг бу воқеаларга ҳаддан зиёд берилиб кетишини қуюқлаштириб юборган.

1980–1990 йилларда автобиографик асарлар ўз шакл-шамойилинигина эмас, мазмун-моҳиятини ҳам ўзгартира бошлади. Ҳамид Ғуломнинг “Вафонинг узун йўли”, Матёкуб Қўшжоновнинг “Дагиш”, Саид Аҳмаднинг “Йўқотганларим ва топганларим” асарларини ёнма-ён қўйилишининг ўзи, айниқса, қисса ақоидлари асосида ўрганилиши ғалати туюлади. Мазкур асарларда қалбнинг сирли сандиқларидаги оҳорли фикр илк бор

изҳор қилинган. Ҳамид Ғулом, Саид Аҳмад, Матёқуб Қўшжонов ўз ўтмишларини, ижтимоий-оилавий муҳитларини энтикиб эслайдилар. Бу асарда турмуш тарзи, миллий удумлар, инсоний қадр-қиммат улуғланади. Асар муаллифлари қалбида аллақандай тавба-тазарру, “мен шу фикрларни нега олдинроқ айта олмадим, асарларимда рўй-рост кўрсата билмадим” деган армон борлиги сезилади. Саид Аҳмаднинг Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги хотиралари – яхши, лекин Саида Зуннунова ҳақидаги эсдаликлари – аъло. Саида Зуннунова ҳақида ёзар экан, муаллифнинг портрет қалбидаги бир-бирига зид ҳолатлар, хаёлидан ўтган гаплар ниҳоятда ҳаққоний, барча ранглирию оҳанглари билан ўз ифодасини топган.

Биографик асарлар ёзишга журналистлар, олимлар, адабиёт мухлислари ҳам қўл урмоқдалар. Халқда: “Чумчуқ сўйса ҳам, қассоб сўйсин” деган нақл бор. Лекин шундай ҳолатлар бўладики, журналист, олим қўлига ижод қаламини тутиб, у ёхуд бу ижодкор ҳақида асар ёзишга жазм этади. Мели Норматов олим ва таржимон. У Ҳамид Олимжон ҳақида “Энг гуллаган ёшлик чоғимда”, “Илк баҳор” қиссаларини ёзди. Туроб Мақсуд “Бешик” қиссасида Ҳамид Олимжоннинг болалик палласини қаламга олди. Ҳабибулла Қодирий “Отам ҳақида” хотираларидан кейин “Абдулла Қодирийнинг сўнгги кунлари” ҳужжатли қиссасини яратди. Зарифа Саидносированинг “Ойбегим менинг” хотира қиссаси ўз услуби, воқеа-ҳодиса, характерларни акс эттириш тарзи билан эътибор қозонди. Ойбек меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган, буюк санъаткор билан қирқ йил бирга яшаб, бирга нафас олган одам худди шундай ёзишини китобхон аввалданок кутган эди. Олмоснинг “Зилзила” бадиаси ҳам Абдулла Қодирий, Ойбек ҳақида ёзилган асарлар қаторидан жой олади. Уч санъаткор ҳақида икки фарзанд, бир садоқатли ёрнинг қалб нидоси кўпроқ, кенгроқ тўхталинишни тақозо қилса-да, биз ўзимизни тийиш-чеклашга мажбурмиз. Лекин шуни таъкидлаш зарурки, тарих

хукмига ҳавола қилинадиган асарда ортиқча ҳис-туйғу, шахсий майлларга берилиш ўзини оқламаз экан.

✓ Қиссалар хирмонида тарихий мавзудаги асарлар анча-мунча. Заҳматқаш, зукко Миркарим Осим қиссанавис адиб. Унинг милоддан аввалги тарихимиз ҳақидаги “Искандар ва Спитамен”, Беруний тўғрисидаги “Жайхун устида булутлар”, “Ибн Сино қиссаси” асарлари маълуму машҳур. Ёзувчининг “Темур Малик” асари бу сиймо ҳақидаги кўплаб асарлар учун манба бўлди. Бобораҳим Машраб ҳақидаги қиссага “Синган сетор” дея ном қўйилишининг ўзиёқ юксак дид, санъаткорликдан нишона. Миркарим Осим Увайсий ва Нодира ҳақидаги “Нур ва зулат”, “Моҳлар ойим ва Хонпошша” қиссаларида ҳам қисқалик, назокат, гўзалликка шайдолик йўлидан борган. Адибнинг “Ўтрор”, Алишер Навоий ҳақидаги қиссалари ҳам мароқ билан ўқилади. Миркарим Осим тарих билағони эди. У тарихий воқеалар ораси, замини, моҳиятидан қаҳрамонларини олиб ўтади. Бу, ёзувчининг жанрга садоқати, унинг такомили борасидаги изланишларидан дарак беради.

Сунгги йилларда етук олим, ёзувчи Маҳкам Маҳмудов Миркарим Осим анъаналарини давом эттиряпти: тарихий мавзуда мухтасар, пурмаъно қиссалар ёзаяпти.

Навоий ҳақидаги қатор илмий ишлар, роман, дostonдан сўнг Ойбек “Бола Алишер” қиссасини яратди. Адабиётшунос Матёқуб Қўшжонов ибораси билан айтганда, Ойбек бу асарда икки улкан сиймо Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро характерининг шаклланишини нозик ифодалаб берди. Қарангки, кейинги 5–6 йилличида Навоий ҳақида адабиётшунос Поён Равшановнинг “Завол”, муаррих Турғун Файзиёвнинг Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги бадиаси босилди. Бу икки асар ҳам қиссахон мухлисларни бефарқ қолдирмади. Аммо тарихий воқеани қойилмақом қилиб сўзлаб бериш ҳали бадиий асар – инсоншунослик дегани эмас. Қисса ёхуд бадиаларда

воқеа тасвири характер моҳиятини тўсиб қўймоқда. Турғун Файзиев Хусайн Бойқаронинг жангу жадаллари, тасодифий ўлими, дафн этилиши, шундан кейинги воқеалар ҳақида ҳикоя қилади.

Мирзо Улуғбек ҳақида ҳам қиссалар яратилди. Хуршид Даврон “Митти юлдуз” қиссасида бола Улуғбек ва Соҳибқирон Темур образини яратади. Рўй бераётган воқеалар гоҳ мўйсафид Темур, гоҳ зийрак бола Улуғбек томонидан бадиий талқин этилади. Қиссада Темур ва унинг аъёнлари, саройга турли юмушлар билан келган одамлар Улуғбек кўзи билан баҳоланади. Бўрибой Аҳмедовнинг “Улуғбек” асари тарихий-биографик йўсинда ёзилган. Унда кўплаб воқеалар, одамлар, тафсилоту ҳодисалар Улуғбек сиймоси воситасида ёхуд бевосита иштирокида тасвирланади. Бу асарни ҳам биз шартли равишда тарихий-биографик қиссалар сафига киритдик.

Хайриддин Султонов асарларида шоҳ, шоир, сиймо, ота Бобур ҳаёти тасвирланади. Ёзувчининг “Саодат соҳили” қиссаси китобхонларни бефарқ қолдирмади. Хайриддин Султоновнинг ўзи ҳам Бобур шахси, ижоди, саркарда, шоҳлик салоҳияти билан қизиқиш қолди. Изланишлари натижасида “Бобурийнома” асарини ҳам яратди.

Тарихий мавзудаги қиссалар орасида С.Сиёевнинг “Бир чора замон истаб”, С.Шукуровнинг “Сазойи”, Насрулло Қобилнинг “Ёғий”, Аҳмад Ҳасаннинг “Моҳларойим” асарлари диққатни жалб қилади. Ўзбек адабиётида яқин ўтмишни атрофлича, теран ҳис этиш жараёни кечмоқда. Бу даврга оид янгича талқиндаги асарлар яратилади деган ишончимиз бор.

1960 йиллардан бошлаб ўзбек ёзувчиларининг Намоз Пиримқул ўғли шахсига қизиқиши ортди. Иззат Султон “Номаълум киши” драмасини, Худойберди Тўхтабоев “Қасоскорнинг олтин боши” романини яратди. Марди Нуриддинов “Қиндан чиққан қилич” қиссасида Намоз қаҳрамонликлари, эл

орасидаги доврўғи ҳақида ҳикоя қилади. Дукчи Эшон тарихий қаҳрамонларимиздан биридир. У чор мустамлакачилари юрагига қўркув сола билган фидойи инсон эди. XX асрнинг I чорагида Фозилбек Отабекнинг бу шахс ҳақидаги қиссаси эълон қилинган эди. Яқинда ҳужжатли асарлар яратиш маҳоратини эгаллаб бораётган Алиназар Эгамназаровнинг “Сиз билган Дукчи Эшон” қиссаси чоп этилди. Дукчи Эшон кўзғолонининг идизлари теран очиладиган, халқнинг ўз душманларига нисбатан ҳақиқий муносабатини кўрсатадиган асарларга талаб кучли. Мадаминбек ҳақида ёзувчи Алишер Ибодиновнинг қиссаси чоп этилди. Бу шахснинг мукамал характери бадиий адабиётда, санъатнинг кино турида акс этиши лозим.

Тоҳир Малик, Набижон Боқий, Мамадали Маҳмудов, Эшмуҳаммад Донохонов сингари ёзувчилар XX аср бошларида халқ озодлиги йўлида курашганлар образини яратдилар. Тоҳир Малик “Чорраҳада қолган одамлар”, “Сўнгги ўқ”, “Қалдирғоч”, “Одам ови” асарларида аср бошларида яшаган, курашган кишилар руҳиятини, тузумга муносабатини кўрсатишга ҳаракат қилади. Асрга тенгдош кишилар борки, ички кураш, қамоқхона азоблари, сталинизм уюштирган сиёсий тухматбозлик, қатли ом, Иккинчи жаҳон уруши жанггоҳлари азобларидан ўтган. Ёзувчи қиссаларидаги Жаҳонгир, Холиқберди, Сабоҳиддин, Асадулла, Муҳиддин ота сингари образларда ҳаёт мураккабликлари, минг бир чиғириқдан ўтиш азоблари сезилиб туради. Ўйлаб кўрилса, Тоҳир Малик ўндан ортиқ қиссаларида XX аср мураккабликларини тахайюл, саргузашт, детектив асарларида кенг ёритиб қўйибди.

Алихонтўра Соғуний “Туркистон қайғуси” асарида аср бошларидаги воқеа-ҳодиса, сиёсий хатти-ҳаракатларни олим, зиёли одам тушунчалари орқали баҳолайди. Бу асар чет элларга ҳижрат қилган минглаб ҳамюртларимиз руҳиятини реал тасвирлайди. “Туркистон қайғуси”да биродаркушлик

қораланади, аҳли донишлар беҳуда қон тўкишдан ўзларини четга оладилар.

Баҳодир Мурод Алининг “Кўктўнликлар”, Аъзам Ўктамнинг “Хабар” қиссаларида 20–30-йиллардаги қонли тўқнашув, биродаркушлик воқеаларига янгича ёндошилади. Ҳар икки муаллиф босмачи, деб сунъий номланган ҳаракатга қўшилган йигитлар руҳиятини ишонарли ёритиб берадилар. Очлик, бир парча ердан ажралиб қолмаслик, эътиқод, иймон-инсофдан мосуво қилишга интилиш ҳаракати юрагида ўти бор йигитларни курашга, қўлга қурол олишга ундади. “Кўктўнликлар” қиссасида қаҳрамоннинг оиласи, турмуш тарзи, севгиси тиниқ тасвирланган. Баҳодир Мурод Али “Кўктўнликлар” қиссаси билан жиддий ёзувчи, характерни моҳир тадқиқ этувчи ижодкор эканлигини кўрсатди.

Самар Нуровнинг “Чақмоқ”, Асқад Мухторнинг “Жар ёқасида чақмоқ” қиссалари 70–80-йиллар адабиётининг маҳсули. Аср бошларидаги воқеа-ҳодисаларни баҳолашда ёзувчиларнинг онги кун сайин ўзгариб бормоқда. Баҳодир Мурод Али ва Аъзам Ўктамнинг жамиятда содир бўлаётган ўзгаришларга мустақиллик давр кишиси ақли-шуури билан боқа олганлар. Самар Нуров – синчков ёзувчи. Аммо “Чақмоқ” қиссаси яратилганда босмачилар ҳақида ижобий гап айтиш, уларни оқлашга интилиш зинҳор мумкин эмасди. Самар Нуров халққа зиё тарқатувчи муаллима образини яратди. Асқад Мухтор қиссаси фожий тақдир эгаси Салим чорва – Салим Ашуров ҳақида. Унинг икки ўғли ички кураш авж паллага кирганда вояга етди: бир ўғил босмачи, бир ўғил қизил жангчи бўлди. Ўзи ҳам ҳалок бўлди. Хўш, ота аҳволи қандай кечди? Ёзувчи Салим чорва руҳиятига чуқур кирмайди. У атрофда рўй бераётган воқеалар тасвири билан чекланади.

Бадий адабиётда спорт турини эслатадиган детектив жанр бор. Одатда, бу жанрдаги асар қотиллик, катта ўғрилик,

умуман, жиддий жиноят рўй берганлигини тасвирлаш билан бошланади. Детектив адабиётининг завқи шундаки, босқичма-босқич, қадам-бақадам жиноят сири очила боради, чигал калаванинг учи топила боради. Детектив асарда икки гуруҳ жиноятчилар ва уларни фош этишга киришганлар иштирок этадилар. Жаҳон адабиётида детектив йўналиши аллақачон ўз мавқеини мустаҳкамлаб олган. Детектив фильмлар жаҳон киносида етакчилик қилиш учун ҳаракат қилмоқда. Детектив адабиётда ёвузлик, аёвсизлик, жисмоний, руҳий азоб беришнинг одам тасаввурига сиғмаган усулларини топиш кабилар етакчилик қилади.

Ўзбек адабиётида, беадад шукурлар бўлсинки, детектив асарларидаги садизм (жисмоний азоб беришнинг даҳшатли усуллари), парнография (ҳаёсизлик, бепардалик) йўқ. Одамларда инсоф-иймон, эътиқод, инсоний гуруҳ қанча юксак бўлса, шайтон измида бўлиш – садизм, парнография шунчалик чекинади. Бизда детектив адабиёт намуналари 60-йиллардан пайдо бўла бошлади. Адабиёт ихлосманди Искандар Қаландаров 1962 йилда “Шоҳидамас баргида” қиссасини эълон қилди. Эътибор берсангиз, детектив адабиёт намуналари кўпроқ қисса жанрида яратилади. Биринчидан, мафия (қора жиноятчилар тўдаси) гуруҳлар ҳамиша янгича йўللарни, усулларни кашф этиб борадилар. Детектив асарларда, иккинчидан, характер яратишдан кўра воқеадаги жумбоқли нуқталарни очиш – калаванинг учини топиш муҳимроқ ҳисобланади. Детектив адабиётнинг бу шарти ўта қатъий эмас. Санъаткор детектив асарда ҳам пишиқ характерларни яратди. Аксарият детектив асарларда жиноятни фош этувчи куч сифатида полиция бошлиғи, унинг чиниққан ёрдамчилари кўрсатилади.

Ўлмас Умарбеков “Ёз ёмғири” қиссасида, “Кузнинг биринчи куни” драмасида детектив адабиёт йўригидан борди. Детектив адабиёт кўпинча фантастика билан қўшилиб кетади.

Сўнги 10 йилликда ўзбек адабиётида детектив йўналишдаги асарлар кўпаймоқда. Тоҳир Маликнинг тўрт китобдан иборат “Шайтанат” асари асосини детектив воқеа, ҳолатлар белгилайди. Ёзувчи Асад бойвачча, Чувринди, Кесак полвон, Ҳосил бойвачча, Хонгрей сингариларнинг яширин гуруҳга қўшилишларини ижтимоий муҳит билан боғлайди. Асад бойвачча, бир қарасангиз, йиртқич ҳайвон мисоли: рақибини битта уруш билан чўзилтиради. Аксарият ўринларда Асад оддий инсон: у Жалил дўстини дилдан севади, ота сифатида қизининг тақдиридан куяди. У Чувриндини Кесакполвондан кўпроқ яхши кўради. Чунки Чувринди табиатида одамийлик, инсоф бор. Шу тарзда инсон фитратидаги мураккаблик ёритиб борилади. Ҳаром йўл билан топилаган бебилиска пулнинг баракаси бўлмаслиги, оиладан ҳам файз йўқолиши, фарзандлар келажагига салбий таъсир кўрсатиши асар матнидан англашиб борилади.

Адабиётимизда Исфандиёр, Файзулла Қиличев, Алишер Ибодинов сингариларнинг бир қанча қиссалари босилди. Муҳаммаджон Соипов, Абдуқаюм Йўлдошевларнинг бу соҳадаги изланишлари ижобий самарасини кўрсатяпти. Детектив асар яратишда санъаткорларнинг характерларни очиш йўлини эсдан чиқармаслик жоиз. Зеро, ҳар бир мукамал асар китобхон маънавиятини бойитишда муҳим омил ҳисобланади.

Ўзбек қиссалари орасида ҳажвий-мутойиба асарлар талайгина. Ғафур Ғуломнинг “Шум бола”, Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак”, “Муҳаббат” қиссаларида ҳажвий бўёқлар сероб. Худойберди Тўхтабоевнинг “Жонгинам, шартингни айт” қиссасида юмор уфуриб туради. “Елвизак” ва “Суварак” – сатира бут-бутун мужассам бўлган қиссалардир. Баширхон Зайнишев, унинг думбулгина хотини, эркатой ўғли Ашурчик, Қиёмхон, Шамси Тўраевич, қўйингчи, барча персонажлар моҳиятида бетакрор ҳажв бор.

ХФантастика – бадий ижод соҳасидаги ўзига хос йўналиш. Фантастика деганда илмий кашфиётларни бадий характерларда талқин қилиш ҳам; гайришуурий, ноодатий ҳолатларни кўрсатиш ҳам; воқеа-ҳодисаларни бўрттиравериб осмону фалакка кўтариб юбориш ҳам тушунилади. Фантастик асар 18 минг олам маконида, турли замонларда рўй бериши мумкин. Шарқ мумтоз адабиёти табиатида фантастика бисёр: Алишер Навоийнинг “Хамса” достонидаёқ оламжаҳон тахайул самаралари кўзга ташланади. Ўзбек фольклор асарларини фантастикасиз тасаввур этиш мумкинмас. Табиийки, қиссагўйлар ижро этган асарларда қанотли отлар, фантастика узоқ вақтгача ўз ўрнини тополмади. XX аср ўзбек адабиёти, хусусан, қиссачиликда фантастика 70-йиллардан кўрина бошлади. Худойберди Тўхтабоев болалар адабиётига халқчил, оғзаки ижодда учраган фантастикани киритган бўлса, Тоҳир Малик ва Хожиакбар Ислон Шайх асарларида ўзга сайёралик ҳаёти, илмий фантастика унсурлари кўрина бошлади. “Фалак”, “Сомон йўли элчилари” қиссалари билан фантаст ёзувчи сифатида танилган Тоҳир Малик кейинги асарлари – “Чорраҳада қолган одамлар”, “Қалдирғоч”, “Сўнгги ўқ”, “Шайтанат”, “Одам ови” қиссаларида ижтимоий воқеаларни тадқиқ этиб, шўро замони кишилари характерини ёрита бошлади. Лекин Тоҳир Малик фантастикани зинҳор тарк этгани йўқ. Унинг ҳар бир асарида фантастик воқеа, инсонлар, ҳолатлар акс этади. “Одам ови” мўъжазгина қиссасида бош қаҳрамонни бало-қазолардан асраб юрган куч баҳайбат буғу киёфасида кўринади. “Шайтанат”даги асосий қаҳрамонлардан ҳисобланган Анвар ўзга сайёраликлар, ота-боболар руҳлари билан бемалол сўзлашаверади. Фантастика Тоҳир Маликка қаҳрамон руҳиятини ёритишда ишонарли восита вазифасини ўтайди.

Хожиакбар Ислон Шайх асарларида илмий фантастика

етакчилик қилади. У “Кўз”, “Аждодлар хотираси” сингари асарларида фантастика имкониятларидан унумли фойдаланган. Ёзувчининг “Олмос жилоси”, “Само меҳваридаги намойиш”, “Шом камари”, “Жодугарнинг эри” қиссалари ҳам мароқ билан ўқилади. Ҳожиакбар Ислом Шайх “Сирли олам” ҳафтаномазининг муҳаррири сифатида ҳам фантастиканинг ривожланишига ҳисса қўшди. Ёзувчи Маҳкам Маҳмудов ҳам фантастик асарлари билан китобхон диққатини жалб этади. Фантастик қиссаларни кузатиш шундан далолат берадики, йилдан-йилга фантастикамиздаги қизиқтирувчи, илмий асос сусайиб бормоқда. XXI асрда илмий фантастиканинг етук намуналарини ёш, иқтидорли санъаткорлар яратади деган умиддамиз.

Савол ва топшириқлар:

1. Қайси биографик қиссаларни биласиз?
2. “Шум бола” асарида қайси давр воқеаси тасвирланган?
3. Қиссаларда шахс камолоти масаласи борасида мулоҳаза юритинг.
4. “Болалик” асарининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўзланг.
5. Ёзувчиларнинг ўз таржимаи ҳолларини бадиий ифодалаш усуллари борасида фикр билдириңг.
6. Тарихий қиссаларда ҳаёт ҳақиқати масаласи.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Адабиёт назарияси. Тошкент: Ўқитувчи, 2005.
2. А б д у л л а Қ а ҳ ҳ о р. Ўтмишдан эртақлар. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
3. Адабий тур ва жанрлар. Тошкент: Фан, 1991.
4. Ё қ у б о в О. Биллур қандиллар. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.

5. М а л и к Т. Шайтанат. Тошкент: Шарқ, 1995.
6. О й б е к. Болалик. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 1972.
7. С а и д н о с и р о в а З. Ойбегим менинг. Тошкент: Шарқ, 1994.
8. Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услуб ранг-баранглиги. Тошкент: Фан, 1983.
9. Қ о д и р о в П. Танланган асарлар. 3 томлик. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 1978.
10. Қ ў ш ж о н о в М. Дағиш. Тошкент: Ўқитувчи, 1997.

ҚИССАЛАРДА ҚАҲРАМОН РУҲИЯТИ МУАММОСИ

РЕЖА:

1. Қиссада бадиий образ масаласи
2. Увоқ образларнинг бадиий функцияси
3. Қиссаларда инсон моҳияти талқини

Таянч сўз ва иборалар: тимсол, шахс, қаҳрамон, дунёқараш, изтироб, таназзул, меҳр-оқибат, ришта, оила, тарбия.

Қиссаларда қаҳрамон қисмати, тақдири, ҳаётидаги туб бурилишлар, қалтис вазиятлар изчил ёритиб борилади. Шу маънода асарларда бадиий образ масаласига ҳам эътибор қаратилади. “Бадиий образ деганда борлиқ (ундаги инсон, нарса, ҳодиса ва ҳ.к.)нинг санъаткор кўзи билан кўрилган ва идеал асосида ижодий қайта ишланган акси тушунилади”¹. Қиссаларда қаҳрамонни чуқур ва ёрқин, бадиий мукамал тасвирлашда унинг индивидуал хусусиятларига алоҳида эътибор берилади. Қаҳрамон ва жамият муносабати, фалсафий-ахлоқий масалалар ечими асардаги бир-бири билан узвий боғлиқ образлар тизими воситасида амалга оширилади. Масалан, Тоғай Муроднинг “Юлдузлар мангу ёнади” қиссасида Бўри полвон фитратидаги нозик туйғуларни ифодалаш учун Момоқиз, Насим образларига маълум бадиий функция юклатилади. Полвонлар даврасидаги суҳбатлар, поклик ва ҳалоллик тушунчаларига

¹ Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати. Тошкент: Akademnashr, 2010. 44-бет.

ойдиналик киритилишида асардаги бошқа образлар фаолияти муҳим ҳисобланади. Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” қиссасида она сиймосини тўлақонли ёритишда унинг оиладаги, маҳалладаги, жамиятдаги фаолияти кўрсатилиб, кишилар билан муносабатида волидага хос меҳр-муҳаббат, оқибат, ўзбек аёлига хос ҳаё, ибо, болажонлик табиати ёритиб борилишида асардаги бошқа қаҳрамонларнинг ҳам ҳиссаси катта. Бу каби образлар қисса силсиласидаги занжирни мустаҳкамлайди. Бош қаҳрамон ҳақидаги тушунча ва тасаввурларни тўлдиради, изоҳлайди. Қисса мазмун-моҳиятини англашда образлар уйғунлиги муҳим омил саналади.

Қиссада бош қаҳрамон ҳолати, хатти-ҳаракати тўлақонли ёритилишида унинг атрофдаги кишилар билан муносабатига ҳам эътибор қаратилади. Асардаги эпизод образларга ҳам маълум ғоявий вазифа юклатилади. Шу ўринда ёзувчи Шойим Бўтаев қаламига мансуб “Шўродан қолган одамлар” қиссасига диққатимизни қаратсак. Мазкур асарда Амаки, Тошмурод, Муаллим каби увоқ образлар бадий тадқиқи воситасида инсоний муносабатлар чуқур ёритилган. Амаки ака-ука жигар орасидаги нозик риштаннинг узилишига ўз ҳиссасини қўшади. Бемеҳр ака – Назоратчидан ёруғлик, оқибат кўрмаган ука жияни Тошмуроднинг қамалишига, ёш йигитнинг умри завола топишига сабабчи бўлса-да, виждони қийналмайди, лоқайд муносабатда бўлади. Ўз ўрнида оилавий муҳитда аҳиллик, тотувликнинг гувоҳи бўлмаган жиян Тошмурод жиноятга билиб-билмай қўл уради. Ўспирин йигит қамоқхонада жазосини олар экан, ҳаёт қадри, лаззатини ҳис қилади. Қилмишларидан афсус чекади. Уларнинг муносабатини четдан кузатган, ҳаётнинг паст-баландини уққан муаллим йигит тақдирига ачинади. Унинг бошига тушган кўргиликларда отаси ва амакисининг айби катта эканини ҳис қилиб куюнади. Фарзандга устун бўлиб, унга тўғри сабоқ берувчи ота эса мазкур ҳолатга бефарқ бўлиб тураверади.

Шойим Бўтаев қиссада янги талқиндаги манқурт қиёфасини яратишга муваффақ бўлади. Назоратчи қалбсиз, руҳсиз, махлук бўлгани боис инсонларга меҳр-мурувват кўрсатишдан маҳрум этилган. Мафкура қулига айланган манқурт хотини, фарзанди тақдирига ҳам ўта лоқайд. Бундай инсон қиёфасини теранроқ ёритишда увоқ образлар функцияси аҳамиятли. Улар орқали муаллифнинг ғоявий нияти амалга ошган. Шу боис қиссалардаги увоқ образларни мукамалроқ яратишга аҳамият берилиши лозим.

Одил Ёқубов – энг кўп қисса яратган ёзувчилардан бири. Инсон меҳр топиш, оқибат кўрсатиш учун яшайди, деган тушунча ёзувчининг барча қиссаларига хос. Ёзувчи ижодида “Муқаддас”, “Ларза”, “Бир фельетон қиссаси”, “Излайман”, “Биллур қандиллар”, “Адолат манзили” қиссалари алоҳида қимматга эга. Менимча, Одил Ёқубовнинг юқорида санаган барча қиссаларидаги ижобий кучлар адолат манзилени излайдилар. Бу йўлда улар ўгай ота, факультет декани ўринбосари (“Муқаддас”), Опа, Латиф, Полвон (“Ларза”), Ойимсупурги Мўмин ака (“Бир фельетон қиссаси”), Бегимқул (“Биллур қандиллар”), Ногаев (“Излайман”), Мешполвон, марказдан келган терговчиларга (“Адолат манзили”) қарши курашадилар. Шариф ва Муқаддас, Салтанат ва Камол, Мутал ва Равшан полвон, Даврон Ғозиев, Суюн полвонлар адолат манзили йўлида қанчадан-қанча зиддиятларга дуч келадилар. Одил Ёқубов салбий кучларнинг вазиятга кўра гоҳ юмшоқ, гоҳ меҳрибон дўст, гоҳ шуринсухан маслаҳатгўй қиёфасига киришларини тасвирлайди. Унинг ижобий қахрамонлари танти, бағрикенг, қинғирлик, ҳар хил “ўйинлар”ни ёқтирмайдиган кишилар. Одил Ёқубов қиссаларида яхлитлик – ҳар қандай вазиятда инсон бўлиб қолиш лозим деган концепция кишини ром этади.

Пиримқул Қодировнинг “Қадрим”, “Эрк”, “Мерос” асарларини қисса-трилогия дегим келади. 60-йиллардан бошлаб янги ижтимоий технологик муҳит пайдо бўлди. Янги ижтимоий муносабатлар кўпчилик учун мураккаб бўлди: инсон энди қандай яшаши керак, қайси йўлдан бориши лозим, кечаги удумлар билан бугунги янгиликлар келиша оладими... Искандарга (“Қадрим”) мўмин-қобиллик панд бера бошлади. Ойша (“Эрк”) инсон ўзи учун ўзи курашиши лозимлигини англагандай бўлди. Турсун (“Мерос”) фақат меҳнат, меҳнат дея умрини ўтказаятган аксининг яшаш тарзига қарши чиқади. Аммо у ҳали ўз йўлини топмаган. Пиримқул Қодиров қиссаларида изланувчи қаҳрамонларга маёқ вазифасини ўтовчи Зулайхо, Саттор, Ёлқин сингари кучлар бор.

Турғун Пўлат озгинаю созгина ижод қилган ёзувчилардан бири. Унинг “Ичкўёв” қиссаси ҳаётнинг қанчалик нозиккузатувчи бўлганлигини кўрсатади. Ўринбой ўзи севмаган ҳолда уюшган ўмарувчилар тўдасига тушиб қолади. “Ичкўёв” яратилганида ҳали қора гуруҳ – уюшган жинойтчилар ҳақида ёзиш одат тусига кирмаган эди. Ёзувчи қора кучларга қарши мардона курашган журналист Ўринбой характерини мукамал ёритган.

Аср қиссачилигида уруш мавзуси алоҳида ёритиб борилди. Урушни ҳаққоний тасвирлашга шўро мафқураси изн бермас эди. 20–30-йиллардаги биродаркушлик жангида босмачи, яъни ерли халқни қора куч сифатида кўрсатиш, аксинча, “бизникилар” – қизил аскарларни ўрнак қилиб, идеал сифатида тасвирлаш мумкин эди. Иккинчи жаҳон уруши мавзусидаги асарлар бетўхтов чоп этилар, қизил аскар – Европани фашизм иллатидан халос этган кучлар улуғланар эди. Урушнинг асл қиёфаси – командиру жангчилар, миллатлараро зиддиятлар зинҳор кўрсатилмас эди.

Уруш ҳақида кўп ёзилди. Эслаб кўринг-чи, уруш-жанглр ҳақидаги қайси асарлар қалбингизга миҳланиб, ўчмас из қолдирган? Тўғри, уруш орти Ўзбекистондаги воқеа-ҳодисалар

ҳақидаги асарлар орасида қалбни “жиз” эттирадиганлари кўп. “Эр бошига иш тушса...”, “Икки эшик ораси”, “Уфқ” романи – зўр асарлар. Одил Ёқубовнинг “Излайман”, Ўлмас Умарбековнинг “Уруш фарзанди”, Носир Ғозиловнинг “Саратон”, Шухратнинг “Олтин зангламас” асарлари китобхоннинг ёдида сақланади.

Биз бир неча асарнигина эсладик. Уруш мавзусида кўплаб қисса, роман ёзилган. Ҳамид Тожибоевнинг уруш мавзусидаги қиссаларидан бирортасини эслаймизми? Бизнингча, урушда қатнашиш бошқа-ю, уруш иштирокчилари руҳини ҳис қилиш, муҳими англаган ва ҳис қилинганларни мардона, моҳирона акс эттириш анча мураккаб. Ҳамид Тожибоев қиссаларида, масалан, жанг тафсилотлари, тўплардан ўқ отилиши, самолётлардан бомба ёғдирилиши, найзабозлик, қўл жанги ҳамма-ҳаммаси бор. Аммо уларда ёзувчининг қалб азоби, китобхонни безовта қиладиган дард йўқ. Бу камчиликнинг илдизи ҳам нозик таҳлил қилинса, аён бўлади, англашилади.

Уруш мавзуси адабиётимизнинг кенжа авлодини ҳам жалб этмоқда. XX асрдаги кишиларнинг боши урушдан чиқмади. Биргина Афғон уруши глобал муаммога айланиб, дунё халқларини безовта қилди. Бу мудҳиш ҳолат инсониятни ларзага солиб келмоқда. Ёшлар келажаги порлоқ бўлиши, миллат равнақ топиши учун, аввало, юртда тинчлик, осудалик ҳукмрон бўлиши керак. Зеро, тинч, фаровон юртда ҳар соҳада юксалиш, тараққиёт бўлади. Уруш даври ҳақиқати акс эттирилган асарларда маъшум урушнинг гайриинсоний моҳиятини очишга, мураккаб ҳаётий зиддиятларни таҳлил этишга эътибор берилди. Афғон урушининг салбий асоратлари, қабул ва разолатнинг дунё бўйлаб кенг қулоч ёйиши адибларни яна қўлга қалам олишга чорлади. Шу маънода уруш қатнашчиси Қўчқор Норқобилнинг “Ўн саккизга кирмаган мен бор” қиссаси таниқли адиб Шукур Холмирзаев асарига жавобан ёзилгандай туюлса-да, моҳият эътибори билан уруш изтироби, азобли оғриқларини тасвирлашга қаратилган.

Инсоннинг 18 ёшдаги бегубор, маъсум ҳолати, ҳаёт завқи нашъасидан масрур бўлиб, оламга меҳру муҳаббатга тўла нигоҳ билан боққан ёшларга зид тарзда бу даврда кўпгина азобу қийноқларни, дўзахий укубатларни бошдан кечирган ўсмирлар ҳаёти ёритиб берилади. Инсон жисмини, руҳини кемираётган азоблардан халос бўлишни истаса-да, қўлидан ҳеч нарса келмайди, ночор аҳволда қолаверади. Инсонийликни бой бериш, юрт ва миллат тақдири, ҳаёт-мамонт масаласи ҳар бир жумла қатидаги чексиз дард, фиғон, инсониятни – мудроқ қалбларни огоҳликка даъват этади. Қаҳрамон туш ва хуш орасида онгини кемираётган зулмат пучмоқлари, уруш хотираларини енгилга интилади. Бироқ, бунга унинг иродаси, куч-қуввати етадими? Афғон уруши оила, жамият, миллатни яқсон қилди. Ҳар бир халқа ичидан емирилди. Энг даҳшатлиси, унинг барча иштирокчилари гўдақдан тортиб кексагача бари умрининг саробга айланганидан фиғон чекади.

Кўчқор Норқобилнинг “Дарё ортидаги йиғи”, “Қоронғу уй” қиссаларини куйиб-ёнмасдан, ҳис-туйғуларга берилмасдан ўқиб бўлмайди. Бунинг боиси шуки, уруш фожиалари муаллиф – аёвсиз жанглар иштирокчисининг қалбидан ўтади, дил азобига айланади. Қисса қаҳрамони ҳар бир қуролдош дўстини йўқотганда бир ўлиб, бир тирилади. Кўчқор Норқобил урушнинг шундай фожиаларини тасвирлайдики, китобхоннинг эти жимирлаб кетади. Қора қонига беланиб, ўлиб ётган аёл, жонсиз онага тамшанаётган гўдакка кўзи тушган одам ҳангу манг бўлиб қолмайдими?! Кўчқор Норқобил қиссалари урушга қарши фарёддир: инсон боласи бир-бирини ваҳшийларча ўлдириш учун туғилмаган деган фикр китобхон борлигини қамраб олади.

60–70-йиллар қиссачилигида Ўлмас Умарбеков, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Учқун Назаров қиссалари ўзига хос ўринга эга. “Севгим, севгилим”, “Баҳор қайтмайди”,

“Тўлқинлар”, “Одамлар” қиссалари ёшларнинг сеvimли асари бўлди. Ўткир Ҳошимов асари видеофильм бўлди, театр сахнасида қўйилди. Алимардон – истеъдодини маишату бойликка бой берган санъаткорнинг салбий типи бўлиб қолди. Бу ёзувчилар асарида лиризм, шоирона тасвир – услубдаги янгилик, китобхонни жалб этади. Бир қур, бир авлод бўлган ёзувчилар кейинчалик санъатда ўз йўлларида кетдилар. Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров кўп қиссалар, романлар яратдилар. Айни вақтда улар санъатнинг театр, кино соҳасини ривожлантиришга кўп куч сарфладилар. Шукур Холмирзаев кўплаб пишиқ-пухта ҳикоялар ёзди, романнависликка киришди. Ўткир Ҳошимов “Дунёнинг ишлари” қиссаси билан яна тилга тушди. Танқидчиларнинг тақриз мақолалари босилди. “Дунёнинг ишлари” ҳануз она ҳақида ёзилган асарларнинг энг етуги, сараси.

70-йилларнинг иккинчи ярмида иккита ёрқин қисса яратилди. Булар Неъмат Аминовнинг “Елвизак” ва “Суварак” қиссаларидир. Икки қиссанинг муаллифи, бош қаҳрамони битта. Ҳақли равишда муаллиф бу икки қиссани “Ёлғончи фаришталар” деб атади, роман жанри остида чоп эттирди. Ўзбек адабиётида Баширжон Зайнишев бетакрор тип бўлиб қолди. Бадиий адабиёт шинавандалари ҳаётда хушомадгўй, бетайин, думбулмижоз кишиларни кўрсалар, Зайнишев экан деб қўядиган бўдилар.

80-йилларда Мурод Муҳаммад Дўстнинг “Галатепага қайтиш...”, Эркин Аъзамнинг “Отойининг туғилган йили”, Тоғай Муроднинг “Юлдузлар мангу ёнади”, “От кишнаган оқшом” қиссалари, Хайридин Султоннинг “Саодат соҳили”, “Ёзнинг ёлғиз ёдгори” қиссалари машҳур бўлди. Бу ёзувчилар адабиётга ўз услуби, ўз қаҳрамонлари билан кириб келдилар. Улар қиссасида ўзбекнинг ўзлиги – чўрткесарлиги, сал ўжарлиги, қатъиятлилиги, бағрикенглиги акс этди. Ғайбаров, Асқар, Бўри полвон, Зиёдулла

кал, Адаш карвонлар ёшларнинг сеvimли қаҳрамони бўлиб қолди.

90-йилларда Тоҳир Малик, Ҳожиакбар Ислом Шайх, Назар Эшонқул, Хуршид Дўстмуҳаммад қиссалари диққатни жалб этди. Тоҳир Малик “Сўнгги ўқ”, кўп қисмли “Шайтанат” асари билан қисса имкониятларини намоён этди. Ҳожиакбар Ислом Шайх қиссаларида интеллектуал шахс қиёфаси кўринди. Назар Эшонқул, Хуршид Дўстмуҳаммадлар XX асрдаги илғор анъаналарни адабиётга олиб кира бошладилар. Бадиий адабиёт инсон қалбида рўй бераётган ҳаётни акс эттириши лозимлигини исботладилар. Лекин қиссачилик инсон руҳидаги, қалбидаги ўзгаришларни ўзбекона йўсинда, бетакрор миллий қиёфада кўрсата олди дейишга ҳали фурсат бордай туюляпти.

Табиийки, биз барча яхши қиссаларни санаб бўлдик, етук ёзувчилар қиссаларини диққатдан четда қолдирмадик деган даъводан йироқмиз. Саид Аҳмад, Шухрат, Шерали Тошматов, Саъдулла Караматов, Мақсуд Қориев, Мурод Мансуров, Шойим Бўтаевнинг ҳам яхши қиссалари бор. Мазкур қиссалар табиатидаги ўзига хосликлар ҳақида яна мулоҳазалар билдирилади. Муҳими, ҳар бир асар ўз бадиияти ила китобхонни жалб этиши, унинг қалбидан жой олиши лозим.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Шойим Бўтаев қиссаларида қаҳрамон руҳияти тасвири.*
- 2. Қиссаларда ахлоқий муаммоларнинг ёритилиши.*
- 3. Қаҳрамон ва давр муносабати.*
- 4. Кўчқор Норқобил асарларида ёшлар характери.*
- 4. Қиссаларда уруш мавзусининг ёритилиши.*
- 5. Ижодкор дунёқараши масаласи.*
- 6. Пиримқул Қодиров қиссаларида меҳнат тасвири муаммоси.*
- 7. Одил Ёқубовнинг қайси қиссаларини биласиз?*

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Адабиёт назарияси. Тошкент: Ўқитувчи, 2005.
2. Адабий тур ва жанрлар. Тошкент: Фан, 1991.
3. А ь з а м Э. Кечикаётган одам. Тошкент: Шарқ, 2002.
4. Ш о й и м Б ў т а е в. Ҳаёт. Тошкент: Шарқ, 2000.
5. Ё қ у б о в О. Адолат манзили. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.
6. Н о р қ о б и л Қ. Кулиб тур, азизим. Тошкент: Шарқ, 2004.
7. М у р о д А л и Б. Қўктўнликлар. Тошкент: Ёзувчи, 1991.
8. У л у г о в А. Қиссачилигимиз қирралари. Тошкент: Ўқитувчи, 1981.
9. Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услуб ранг-баранглиги. Тошкент: Фан, 1983.
10. Қ о д и р о в П. Танланган асарлар. 3 томлик. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.
11. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент: Ўқитувчи, 1999.

ХУЛОСА

XX аср ўзбек қиссачилиги соддаликдан мураккаблик, бадий мукамаллик, маънонинг теран ва серкўламлиги томон силжиб борди. XX аср бошларигача қиссанавислик асосан ҳол-ҳаёт тарзида тасвирланган, анбиё, дарвешсифат, паҳлавон, шоҳлар ҳолати акс эттирилган, эл назари тушганлар қиссаси баён қилинган бўлса, бора-бора қиссаларда реал воқеа-ҳодисалар, оддий кишилар ҳаёти акс эттириладиган бўлди. Шўро замонида повесть (қисса) жанри ўтмишнинг қора томонларини, замона зайлини, келажак умидларини тасвирлади. Бу муддат қиссачилигида мафкуравий сиёсатлашув олий мақомга кўтарилди.

Аксарият қиссаларда руҳан тетик ёшлар характери тасвирланадики, бу нурли инқилобга ишонч рамзи эди. Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Учқун Назаров сингари ижодкорлар асарларида янги замоннинг янги руҳи, қаҳрамони акс эта бошлади. Таъкидлаш жоизки, бу давр қиссаларида соцреализм принципларига риоя қилинди: қарама-қарши кучлар кураши инқилобий тараққиёт руҳида акс эттирилди.

70-йилларнинг иккинчи ярми, 80-йиллар бошларида Тохир Малик, Омон Мухтор, Неймат Аминов, Мурод Муҳаммад Дўст, Хайридин Султонов, Тоғай Мурод, Ҳожиакбар Шайхов, Асад Дилмуродов, Нурали Қобул, Ғаффор Ҳотамов, Нодир Норматов, Алишер Ибодинов, Норқул Ҳайитов, Зоҳир Аълам сингари ёзувчиларнинг қиссалари пайдо бўлди. Бу ёзувчиларнинг бадий маҳорати даражаси, қиссачилик ўсишига

қўшадиган ҳиссаси ҳар хил савияда эди. Эркин Аъзамов, Мурод Муҳаммад Дўст, Хайриддин Султон, Тоҳир Малик, Тоғай Мурод, Неъмат Аминов, Ҳожиакбар Шайховлар қиссачиликда ўз йўл-услубларини тасдиқладилар. Ўзбек қиссачилиги ҳаётни акс эттириши, қаҳрамон танлаши, тасвир йўсинида янгиликка юз бурди. Ранг-баранглик сезилди: бир томондан илмий-фантастик асарлар, иккинчи ёқда халқ ҳаётини нозик кузатаётган қаҳрамонлар, яна бир йўсинда ҳужжатли, воқеий қиссалардаги оддий ишчи, деҳқонлар тимсоли. Шу даврда соцреализмнинг якка ҳуқумронлиги тугаб, постмодернизм, авангардизм унсурлари аниқ-тиниқ сезила борди. Тошпўлат Ғайбаров, “Елвизак” ва “Суварак” қиссаларидаги ҳикоячи, Бўри полвон, Зиёдулалар янги руҳдаги қаҳрамонлар эди. Янги услуб, янги қаҳрамонлар билан бир қаторда анъанавий йўсиндаги қиссалар, ўрганиб кетганимиз, яхши феълли қаҳрамонлар билан табиати танг кишилар аро кураш тасвирланган асарлар пайдо бўлаверди.

Сўнги 10–15 йил ичида қиссачиликдаги ўсиш-ўзгаришлар ниҳоятда тезлашиб кетди. 1985 йиллардан эътиборан Назар Эшонқул, Хуршид Дўстмуҳаммад, Шойим Бўтаев, Ражаббой Раупов, Темирпўлат Тилаев, Нурилла Отахонов, Дилбар Саидова, Аббос Саидов, Ҳабиб Темиров, Абдуғани Абдувалиев, Саломат Вафо, Соҳиба Абдуллаева, Қамчибек Кенжа, Вали Бобомурод сингари муаллифларнинг қиссалари яратила бошланди. Бу гуруҳ ёзувчилар соцреализм таъқибларидан деярли озод бўлдилар. Модерн адабиётини ҳам назарий, ҳам амалий ўзлаштира бошладилар. Назар Эшонқулов, Хуршид Дўстмуҳаммадлар янги адабиёт руҳи таъсирида асарлар ярата бошладилар. Иккинчидан, асарларда миллий руҳ кучая бошлади. Ёзувчилар қишлоққа, қишлоқликларга янги нигоҳ билан қарайдиган бўлдилар. Қишлоқ кишилари қалбидаги армон, интилишларни таҳлил қила бошладилар. Содда, тўпори, ҳалол,

меҳнаткаш қаҳрамонлар фитратига теран нигоҳ ташладилар. Ҳажвия янгича руҳ касб эта бошлади.

1990 йиллардан Набижон Боқий, Нормурод Норқобилов, Баҳодир Мурод Али, Ғаффор Йўлдошев, Насрулло Қобил, Жаҳонгир, Раҳмон Ҳожимурод, Эшқобил Шукур, Кўчқор Норқобил, Тўхтамурод Рустамов, Исажон Султонов қиссалари яратила бошланди. Ёзувчиларда мавзуга эътибор, ҳурмат кучайди: арзимасдай кўринган масаланинг илдизига кириш ёхуд макромирдаги микромирни бадиий талқин этиш санъати сезилди. Набижон Боқий “Қатнома” ҳужжатли қиссасини яратиш учун кўплаб ҳужжатларни кўрди, Абдулла Қодирийга оид материаллар қайси архивда бўлса, ўша ерларда ишлади. “Қатнома” талайгина ҳужжат асосида ёзилган, лекин у зинҳор бадиийликдан, китобхонни жалб этиш сеҳридан маҳрум эмас. Абдулла Қодирий ҳақида бир вақтнинг ўзида ҳам воқеий, ҳам ҳужжатли икки қисса яратилди. Уларнинг ҳар бири ўзига хос. Ҳабибулла Қодирийнинг “Қодирийнинг сўнгги кунлари” ҳам, Набижон Боқийнинг “Қатнома” си ҳам адабиётимиз учун зарур. Ҳар икки қиссада бир хил воқеалар учраб, бир хил ҳужжатлардан фойдаланилган. Лекин икки қиссада икки ёзувчининг қараши, муносабати, бадиий талқини бор-ку!

Навқирон ёзувчилар тарихимизга янгича нигоҳ билан ёндашмоқдалар. “Ёғий” қиссасида ноаҳиллик, бир элдаги зиддият тасвирланади. Босмачилик деган тамға ёпиштирилган мавзуда “Кўктўнликлар” номли ажойиб қисса яратилди. Баҳодир Мурод Али босмачиликка ёзилган йигит қалбидаги ҳолат, изтироб, туйғуларни ҳаққоний акс эттирган. “Деворий газета”, “Катта танаффус” – қиссалар номи. Раҳмон Ҳожимурод ҳам, Тўхтамурод Рустамов ҳам арзимасдай туюлган масала, муаммодан катта ижтимоий моҳият топадилар. Бу асарларда оҳанг, мусиқийликка ҳам эътибор берилганлиги сезилади. Нормурод Норқобилов қишлоқ кишилари, қишлоқ муаммоларини қаламга олади. Қизиқ,

Нормурод Норқобилов тасвирлаган қишлоқ Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Одил Ёқубов, Ўткир Ҳошимов тасвирлаган қишлоққа ўхшамайди. Унинг асарларидаги қишлоқ бефайз, сувсизликдан қуриб бораётган дарахт, одам чиқиб тушаверадиган “кал” бўлиб қолган тепалик, болалар тўп сураётган майдондаги чанг-тўзон кишининг ҳафсаласини пир қилади. Қишлоқ кишиларичи? Уларнинг аксарияти бекорчи. Гийбат, ўзаро гап талашидан, ароқ ичишдан ўзга иши йўқ. Ёзувчи “Оқбўйин” қиссасида итнинг “кузатишларини” – жўжаларини эргаштириб юрган она товукни, алақандай мудроқ кишиларни, пашша талаб ётган итялоқни тасвирлайди. Шу муаллиф “Увлаётган ит” қиссасида итмижоз Тоғани, унинг пиёниста ўртоғини, етимча Толмасни ишонарли тасвирлайди. Муҳими Қоровой ит қишлоқ кишиларига банди бўлишни зинҳор истамайди. У эркака интилади. Нормурод Норқобилов ҳайвонларни тасвирлашда жаҳон адабиётида айтилмаган гапларни айтишга, тилсиз қахрамонлари феълидаги янги хусусиятларни кўрсатишга интилса – саз бўларди. Исажон Султонов “Муножот” қиссасида воқеа-ҳодиса, хатти-ҳаракатларни микроскоп остида кўраётгандай бўлади. Мана, чумоли ўлиб-тирилиб ўзидан бир неча бор катта ўлжасини судраб бораяпти. Чумоли шунчалик зўриқадики, белидан паст қисми “пўрс” этиб ёрилиб кетади, атрофни чумоли иси тутиб кетади. Айтмоқчимизки, қисса яратиш маданияти ошиб, маҳорат назокатлашиб бормоқда.

Қиссачилигимизда масала кўтариш, ижтимоий ҳодисаларни акс эттириш, мафкуралашган инсонни тасвирлашдан кўра, ҳаётни гўзаллик қоидаларига риоя қилган ҳолда тасвирлаш, одамнинг феъл-аъворини борича акс эттириш тамойилга кучаймоқда. Ёзувчиларимиз шахс фожиаси, ондаги кемтиклик билан бир қаторда олижаноб фазилатни удуғлаш, атроф-олам нафосатининг тараннум этилиши масаласига ҳам эътибор қаратмоқдалар.

XX АСРДА ИЖОД ҚИЛГАН ҚИССАНАВИС АДИБЛАР ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТЛАР

Абдулла Қодирий (1894–1938)

Абдулла Қодирий 1894 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Дастлаб эски усулдаги мактабда, сўнг рус-тузем мактабида таҳсил олган. У бадий адабиётга ёшлиқдан меҳр қўяди, шу боис ўз устида тинмай ишлайди.

Ноёб истеъдод соҳиби “Улоқда”, “Жувонбоз”, “Тошпўлат тажанг нима дейди”, “Калвак махзумнинг хотира дафтарида” “Обид кетмон” каби асарлари, “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари билан адабиётимиз хазинасини бойитди. У замонавий ўзбек романчилиги асосчиси.

Адиб “Обид кетмон” қиссасида мураккаб, зиддиятли тарихий жараённи, коллективлаштириш ҳаракатининг нозикликларини моҳирона акс эттиради.

Абдулла Қодирий 1937 йилда “халқ душмани” сифатида қамоққа олиниб, 1938 йили Тошкентда отиб ўлдирилган.

Ғафур Ғулом (1903–1966)

Ғафур Ғулом 1903 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. У эски мактаб ва мадрасада, рус-тузем, “Ҳаёт” номли мактабларда таҳсил олган.

Гафур Гулом ўзбек шеърляти, хикоячилиги, қиссачилиги ривожига улкан ҳисса қўшган. Унинг дастлабки қиссаси “Негай” 1930 йилда яратилган. Шундан сўнг адибнинг халқ турмуши ва руҳини ёрқин акс эттирган “Тирилган мурда”, “Шум бола”, “Ёдгор” қиссалари эълон қилинган.

Гафур Гулом жаҳон адабиётининг “Отелло”, “Қирол Лир” каби асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Адиб 1966 йили Тошкентда вафот этган.

Абдулла Қаҳҳор (1907–1968)

Абдулла Қаҳҳор 1907 йилда Қўқон шаҳрида туғилган. У аввал эски мактабда таҳсил олиб, сўнг интернат ва педтехникумда ўқишини давом эттиради.

Абдулла Қаҳҳорнинг биринчи китоби 1932 йили босилиб чиққан “Қишлоқ ҳукм остида” номли қиссасидир. Шундан сўнг адибнинг “Олтин юлдуз” (1944), “Синчалак” (1958), “Ўтмишдан эртақлар” (1961), “Муҳаббат” (1968) қиссалари эълон қилинди. Мазкур қиссаларда инсоний муносабатлар, ижтимоий турмушдаги зиддиятлар нозик талқин этилган.

Ёзувчи А.С.Пушкин, А.Н.Толстой, Н.В.Гоголь, А.П.Чехов асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Абдулла Қаҳҳор 1968 йили Москвада вафот этган.

Ойбек (1905–1968)

Ойбек 1905 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Аввал ўрта мактабда, сўнг техникумда таҳсил олган.

Ойбек моҳир шоир бўлгани каби етук носир ҳамдир. У “Нур кидириб”, “Шонли йўл”, “Болалик”, “Бола Алишер” қиссалари

билан адабиёт хазинасига ўз улушини қўшди. Мазкур киссаларда ҳаёт ҳақиқати, умр фалсафаси, инсон фитрати теран таҳлил қилинган.

Атоқли адиб А.С.Пушкиннинг “Евгений Онегин”, М.Ю.Лермонтовнинг “Маскарад”, Мольернинг “Тартюф” асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Ойбек 1968 йили Тошкентда вафот этган.

Миркарим Осим (1907–1984)

Миркарим Осим 1907 йилда Тошкентда туғилган. У бошланғич мактабда, сўнг Наримонов номидаги техникумда таҳсил олган.

Миркарим Осим тарихий мавзуда кўплаб асарлар яратди. У тарихий давр нафаси, ижтимоий қиёфаси, халқнинг урф-одати, миллий кадриятларини пухта ўрганади. Дастлабки тарихий қиссаси “Астробод” номи билан босилган. 1944 йил адибнинг қаҳрамонлик мавзuidaги “Ўтрор” қиссаси яратилади. Шундан сўнг “Элчилар”, “Зулмат ичра нур”, “Жайхун устида булутлар”, “Ибн Сино қиссаси”, “Синган сетор” каби қиссалари эълон қилинди. Адиб тарих ҳақиқатига содиқ ҳолда воқеа-ҳодиса, ҳолатларни бадиий гавдалантира олишга муваффақ бўлган.

Адиб М.Шолохов, С.Бородин, Л.Бать асарларидан таржималар қилган.

Миркарим Осим 1984 йилда вафот этган.

Одил Ёқубов (1926–2009)

Одил Ёқубов 1926 йилда Қозоғистон Республикасининг Чимкент вилоятида туғилган. У ўрта мактабни тугатиб, армия сафида хизматда бўлган. Сўнг таҳсилни олийгоҳда давом эттирган.

1951 йили унинг биринчи қиссаси “Тенгдошлар” босилиб чиқади. Одил Ёқубовни ёзувчи сифатида машҳур қилган асар “Муқаддас” қиссаси бўлди. Унда ёшлар характери, ҳаёт қувончи, ташвишлари ёрқин бўёқларда акс этади.

Адибнинг “Бир фельетон қиссаси”, “Қанот жуфт бўлади”, “Биллур қандиллар”, “Излайман” каби қиссаларида имон-эътиқод, диёнат, бурчга садоқат, ижтимоий адолат масалалари ёритилган. Муаллиф шу тарзда маънавий, ахлоқий муаммоларга муносабатини билдиради.

Одил Ёқубов 2009 йилда вафот этган.

Пиримқул Қодиров (1928–2010)

Пиримқул Қодиров 1928 йилда Тожикистон Республикасининг Ўратепа туманида туғилган. У ўрта мактабда таҳсил олади, сўнг олийгоҳда билим олишни давом эттиради.

1961 йил ёзувчининг “Қадрим” қиссаси эълон қилинади. Сўнг ёзувчининг “Эрк”, “Мерос”, “Яйра институтга кирмоқчи”, “Нажот”, “Акрамнинг саргузаштлари” номли қиссалари нашр қилинди. Мазкур қиссаларда фидокор, меҳнаткаш ёшлар қиёфаси акс эттирилди, уларнинг меҳнати шарафланди, жамият ҳаётининг ижтимоий масалалари кўтарилди.

Ёзувчи А.Толстой, К.Федин, П.Толис, Х.Деряевларнинг асарларидан таржималар қилган.

Пиримқул Қодиров 2010 йили Тошкентда вафот этган.

Шукур Холмирзаев (1940–2005)

Шукур Холмирзаев 1940 йилда Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманида туғилган. У ўрта мактабни тугатиб, олийгоҳда таҳсилни давом эттирган.

Шукур Холмирзаевнинг илк қиссаси “Оқ отли” тоғ бағрида умргузаронлик қилаётган кишилар ҳаётига бағишланган. “Тўлқинлар” қиссасида замондошлар тақдири ҳикоя қилинади.

“Ўн саккизга кирмаган ким бор?” қиссаси ёшлар қалбидан чуқур ўрин эгаллади. Унда ҳаёт завқи, ёшлик сурури, муҳаббат, садоқат, дўстлик тушунчалари ёрқин акс эттирилади. Сўнгра “Йўллар, йўлдошлар”, “Қуш тили”, “Тупроқ кўчалар”, “Шукур Бурҳон”, “Тоҳир Усмонов” асарларини яратди.

Шукур Холмирзаев 2005 йили Тошкентда вафот этган.

Ўткир Ҳошимов

(1941 йилда туғилган)

Ўткир Ҳошимов 1941 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Дастлабки билимни ўрта мактабда олган. У ТошДУнинг журналистика факультетини тамомлаган. 1963 йилда ёзувчининг илк қиссаси “Чўл ҳавоси” номи билан эълон қилинди. Шундан сўнг унинг “Одамлар нима деркин”, “Шамол эсаверади”, “Баҳор қайтмайди”, “Қалбингга қулоқ сол”, “Квазарлар” қиссалари нашр қилинган. Адибнинг “Дунёнинг ишлари” қиссаси оилавий муносабатлар, ота-она масъулияти, фарзандлик бурчи талқин қилинган асар сифатида шуҳрат қозонган.

Ўткир Ҳошимов О.Берггольц, С.Цвейг, М.Карим, В.Шукшин асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Ҳожиакбар Шайхов

(1945–2002)

Ҳожиакбар Шайхов 1945 йилда Хитой Республикасининг Шинжон вилоятида туғилган. Ҳожиакбар Шайхов Тошкент политехника институтини битирган. У ўзбек адабиётини илмий-фантастик асарлар билан бойитди. Адиб асарларидаги

гайриоддий воқеалар фан-техниканинг сўнгги ютуқлари билан уйғунликда тасвирланади.

1972 йил ёзувчининг “Рене жумбоги” илмий-фантастик қиссаси эълон қилинади. Адибнинг “Ғаройиб кўланка”, “Олмос жилоси”, “Шом камари”, “Аждодлар хотираси”, “Кўз”, “Само меҳваридаги намойиш”, “Жодугарнинг эри”, “Телба дунё” каби қиссаларида ҳам эзгулик ва ёвузлик, адолат ва разолат, ҳаёт ва ўлим каби инсониятни ўйлантирган муаммолар илмий-фантастик, мистик шаклда талқин қилинади.

Ёзувчи 2002 йили Тошкент шаҳрида вафот этган.

Тоҳир Малик (1946 йил туғилган)

Тоҳир Малик 1946 йилда Тошкентда туғилган. У ўрта мактабни битириб, ТошДУнинг журналистика бўлимида таҳсилни давом эттирди. Тоҳир Малик сермахсул қиссанавис. У қиссанинг детектив, илмий-фантастик, саргузашт хиларига мансуб кўплаб асарлар яратган.

Тоҳир Маликнинг биринчи асари “Ҳикмат афандининг ўлими” (1971) номи билан чоп этилган.

Тоҳир Маликнинг “Фалак”, “Сомон йўли элчилари”, “Чархпалак”, “Қалдирғоч”, “Алвидо, болалик”, “Сўнгги ўқ”, “Одам ови”, “Қора фаришта” каби қиссаларининг ҳар бири ўз тасвир йўсинига эга. Тоҳир Малик машҳур “Шайтанат” қиссаси билан жанр имкониятини тўлиқ намоён этишга эътибор қаратди.

Тоҳир Малик “Меҳмон тўйғулар” номли тўпламида ҳаётий тажриба, кузатишлари, дониш нигоҳи ила хотира, ёдномаларни жамлайди.

Тоҳир Малик рус ёзувчиси Ф.М.Достоевскийнинг “Маъсума” қиссасини, шунингдек, жаҳон адабиётининг баъзи намуналарини таржима қилган.

Тоғай Мурод **(1948–2003)**

Тоғай Мурод 1948 йилда Сурхондарё вилоятининг Денов туманида туғилган. У ўрта мактабни битириб, пойтахтга келади. Бўлажак адиб ТошДУнинг журналистика факультетини тамомлайди. 1976 йили унинг “Юлдузлар мангу ёнади” қиссаси эълон қилинган. Унда ватанга муҳаббат, миллий ғурур, ифтихор масаласи янгича талқинда намоён бўлади.

Адибнинг “От кишнаган оқшом” қиссасида табиат ва инсон уйғунлиги нозик тасвирлаб берилган. “Ойдинда юрган одамлар” қиссасида соф муҳаббат, поклик, ҳалоллик, садоқат тушунчалари мусиқа садоси остида янграйди.

“Момо ер қўшиғи”да ўзликдан маҳрум инсон фожиаси, лоқайд, субутсиз шахслар тақдири ёритиб берилади.

Тоғай Мурод 2003 йили Тошкент шаҳрида вафот этган.

Нормурод Норқобиллов **(1953 йилда туғилган)**

Нормурод Норқобиллов 1953 йилда Қашқадарё вилоятининг Яккабоғ туманида туғилган. У ўрта мактабни тугатиб, ҳарбий хизматга борган. Сўнг таҳсилни ТошДУнинг журналистика факультетида давом эттирган.

Нормурод Норқобиллов ўзи туғилиб ўсган юрт табиатини, мусаффо осмони-ю, ҳайвонот дунёсини тиниқ тасвирлайди. Унинг тили содда ва равон. Адибнинг “Тўқнашув”, “Юзма-юз”, “Оқбўйин”, “Ҳазина”, “Увлаётган ит”, “Тоғ одами”, “Қоялар ҳам йиғлайди”, “Овул оралаган бўри” каби қиссаларида ҳаёт зиддиятлари ўзига хос тарзда намоён бўлади.

Шойим Бўтаев

(1959 йилда туғилган)

Шойим Бўтаев 1959 йилда Тожикистоннинг Ўратепа туманида туғилган. Ўрта мактабни битиргач, таҳсилни Хўжанд Давлат педагогика институтида давом эттирган.

Шойим Бўтаевнинг илк қиссаси “Сирли юлдузлар” 1984 йили нашр қилинган. Унинг “Кунботардаги боғ”, “Оққан дарёлар оқаверади”, “Шамол ўйини”, “Эски арава қиссаси”, “Муюлишдаги уй”, “Шўродан қолган одамлар”, “Бир кунлик кувё”, “Шоҳона совға” каби қиссалари эълон қилинган. Адиб қиссаларида инсон руҳиятидаги эврилишларни, олижаноб фазилату, жаҳолатга элтувчи иллатларни рўйи-рост тасвирлашга эътибор қаратади.

Хуршид Дўстмуҳаммад

(1951 йилда туғилган)

Хуршид Дўстмуҳаммад 1951 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. У ўрта мактабни битиргач, таҳсилни ТошДУнинг журналистика факультетида давом эттирган.

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Нигоҳ” номли илк қиссаси 1987 йили эълон қилинган. Шундан сўнг унинг “Паноҳ”, “Марадонанинг виждони”, “Оромкурси”, “Сўроқ”, “Ҳижроним мингдир менинг”, “Беозор қушнинг қарғиши” каби қиссалари нашр қилинади. Адиб қиссаларида имон, меҳр-оқибат, диёнат тушунчалари нозик талқин қилинади. Қаҳрамон онгидаги эврилишлар, шахслар муносабати теран нигоҳ ила тасвирланади.

Хуршид Дўстмуҳаммад А.Рюноскеннинг “Расёмон дарвозаси” ҳикоясини, Т.Пўлатовнинг “Етти ҳузур-ҳаловат ва қирқ қайғу-алам” асарларини таржима қилган.

ТЕСТААР

1. Эпик турга мансуб жанрларни аниқланг.

А. Қасида, мусамман, чистон

Б. Ҳикоя, қисса, роман

С. Маснавий, ғазал, фард

Д. Драма, комедия, трагедия

2. Абдурауф Фитрат қаламига мансуб асарни белгилаңг.

А. “Гулистон”

Б. “Ўтмишдан эртақлар”

С. “Ҳинд сайёҳининг қиссаси”

Д. “Бахтсиз куёв”

3. “Обид кетмон” қиссасининг асосий мазмуни?

А. Қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш

Б. Якка хўжаликни ташкил қилиш

С. Саноат мавзусини ёритиш

Д. Илм-маърифат масаласи

4. Абдулла Қаҳҳор қиссалари тўғри қайд этилган жавобни

аниқлаңг.

А. “Нетай”, “Вакт”

Б. “Улоқда”, “Жувонбоз”

С. “Ўтмишдаги эртақлар”, “Синчалак”

Д. “Минг бир жон”, “Асрор бобо”

5. Ғафур Ғуломнинг биографик характердаги асарини

белгилаңг.

А. “Ёдгор”

Б. “Шум бола”

С. “Болалик”

Д. “Кўклам”

6. “Қадрим” қиссасидаги қаҳрамонларни аниқланг.

А. Саодат, Олим, Раҳмат

Б. Искандар, Барно, Ёрмат

С. Жамила, Зунун, Али

Д. Искандар, Зулайхо, Даврон

7. “Муқаддас”, “Биллур қандиллар” қиссаларининг

муаллифи ким?

А. Одил Ёқубов

Б. Саид Аҳмад

С. Пиримқул Қодиров

Д. Ғафур Ғулом

8. Эссенавис мунаққидлардан кимларни биласиз?

А. О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов

Б. Б.Ақромов, С.Мирвалиев

С. А. Мухтор, Ш.Холмирзаев

Д. Ғ.Ғулом, П.Қодиров

9. “Отам ҳақида”, “Қатнома” асарлари қайси ёзувчи

хотирасига бағишланган?

А. Саид Аҳмад

Б. Ғафур Ғулом

С.Абдулла Қаҳҳор

Д.Абдулла Қодирий

10. Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак” қиссасидаги

қаҳрамонларни белгиланг.

А. Козим, Жамила

Б. Қаландаров, Саида

С. Тошпўлат, Мастура

Д. Нури, Гулнора

11. Тарихий қиссалар қатори берилган жавобни аниқланг.

А. “Ҳилола”, “Синчалак”

- Б. “Қадрим”, “Завол”
- С. “Жайхун устида булутлар”, “Ўтрор”
- Д. “Муҳаббат”, “Янги ер”

12. Фантаст ёзувчиларни аниқланг.

- А. Абдулла Қаҳҳор, Одил Ёқубов
- Б. Саид Аҳмад, Ўткир Ҳошимов
- С. Самар Нуоров, Поён Равшанов
- Д. Ҳожиакбар Шайхов, Тоҳир Малик

13. Қўчқор Норқобил қаламига мансуб қиссаларни аниқланг.

- А. “Чинор”, “Даҳшат”
- Б. “Кулиб тур, азизим”, “Дарё ортидаги йиғи”
- С. “Кўзларингни кўргали келдим”, “Ов”
- Д. “Нафрат”, “Ўпқон”

14. “Фалак”, “Чархпалак”, “Шайтанат” асарларининг муаллифи ким?

- А. Эркин Аъзам
- Б. Нурали Қобил
- С. Ўткир Ҳошимов
- Д. Тоҳир Малик

15. Машхур тарихий шахслар ҳаёти ёритилган қиссаларни белгиланг.

- А. “Саодат соҳили”, “Темур Малик”
- Б. “Жангчи Турсун”, “Пойга”
- С. “Нур қидириб”, “Ўч”
- Д. Тўғри жавоб йўқ

16. Янгича талқиндаги манқурт қиёфаси ёритилган қиссани аниқланг.

- А. “Муюлишдаги уй”
- Б. “Сароб”
- С. “Шўродан қолган одамлар”
- Д. “Излайман”

17. “Саодат соҳили” қиссасида Бобурнинг ҳамсуҳбати тошкентаик олим ким эди?

- А. Биноқул
- Б. Хўжа Афзал
- С. Юсуфий
- Д. Ҳофиз Куйкий

18. “Дунёнинг ишлари” қиссасидаги ҳикояларни ўзаро бирлаштириб турувчи образни белгиланг.

- А. Пошша хола
- Б. Она
- С. Фолбин аёл
- Д. Сепкилли хола

19. Табиат ва инсон уйғунлиги талқин қилинган қиссаларни аниқланг.

- А. “От кишнаган оқшом”, “Оқбўйин”
- Б. “Собик”, “Қоплон”
- С. “Уч илдиш”, “Меъмор”
- Д. “Умр чорраҳалари”

20. Истиклол даврида фаол ижод қилаётган қиссанавислардан кимларни биласиз?

- А. Н.Норқобилов, Э.Аъзамов, Ш.Бўтаев, Х.Дўстмуҳаммад
- Б. Т.Малик, П.Қодиров, О.Еқубов, Ш.Холмирзаев
- С. С.Аҳмад, А.Қаҳҳор, Ғ.Ғулум, М.Бобоев
- Д. И.Раҳим, Н.Фозилов, А.Мухтор, А.Қаҳҳор.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Абrorов А. Ўзбек повести. Тошкент: Фан, 1973.
3. Абдулла Қаҳҳор. Ўтмишдан эртақлар. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
4. Адабий тур ва жанрлар. Тошкент: Фан, 1991.
5. Адабиёт назарияси. Тошкент: Ўқитувчи, 2005.
6. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма томлик. 7-том. Тошкент: Фан, 1991.
7. Аъзам Э. Кечикаётган одам. Тошкент: Шарқ, 2002.
8. Боқий Н. Қатнома. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1992.
9. Бўтаев Ш. Ҳаёт. Тошкент: Шарқ, 2000.
10. Дўст М. М. Галатепа қиссалари. Тошкент: Ёш гвардия, 1985.
11. Дўстмуҳаммад Ҳ. Жажман. Тошкент: Шарқ, 1995.
12. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент: Ўқитувчи, 1999.
13. Ёқубов О. Билур қандиллар. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
14. Мирвалиев С. Ўзбек адиблари. Тошкент: Фан, 2003.
15. Мурод Али Б. Кўктўнликлар. Тошкент: Ёзувчи, 1991.
16. Назаров У. Ёнғин. Тошкент: Ғ.Ғулом ном Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.
17. Норқобил Қ. Кулиб тур, азизим. Тошкент: Шарқ, 2004.

18. Норқобилов Н. Овул оралаган бўри. Тошкент: Шарқ, 2005.
19. Носируддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Тошкент: Ёзувчи, 1991.
20. Ойбек. Болалик. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
21. Осим М. Аждодларимиз фожиаси. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
22. Рашидов А. Ўзбек қиссаларида меҳнат тасвири. Тошкент: Фан, 1980.
23. Саидносова З. Ойбегим менинг. Тошкент: Шарқ, 1994.
24. Султон И. Адабиёт назарияси. Тошкент: Ўқитувчи, 2005.
25. Тоғай Мурод. Танланган асарлар. Тошкент: Шарқ, 2008.
26. Тоҳир Малик. Шайтанат. Тошкент: Шарқ, 1995.
27. Тоҳир Малик. Танланган асарлар. Қиссалар. Тошкент: Шарқ, 2009.
28. Улуғов А. Қиссачилигимиз қирралари. Тошкент: Ўқитувчи, 1981.
29. Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси. Тошкент: Шарқ, 2002.
30. Холмирзаев Ш. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент: Шарқ, 2003.
31. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. Тошкент: Шарқ, 2004.
32. Эшонқулов Н. Ялпиз ҳиди. Тошкент: Шарқ, 2008.
33. Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услуб ранг-баранглиги. Тошкент: Фан, 1983.
34. Қодиров П. Танланган асарлар. 3 томлик. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.

35. Қ о д и р о в П. Қадрим. Тошкент: Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2007.

36. Қ у р о н о в Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. Тошкент: Академнашр, 2010.

37. Қ ў ш ж о н о в М. Дагиш. Тошкент: Ўқитувчи, 1997.

38. Х о ш и м о в Ў. Нурли дунё сайланма. Тошкент: Шарқ, 1993.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Қисса жанрининг тараққиёт йўли	5
Қиссанинг бошқа жанрлар билан алоқадорлиги	11
Қиссалар тавсифи	18
Қиссаларда қаҳрамон руҳияти муаммоси	31
Хулоса	40
XX асрда ижод қилган қиссанавис адиблар ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумотлар	44
Тестлар	52
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	56

УДК:821.512.133

КБК 83.3

P 25

Расулова Умида

XX аср ўзбек қиссалари тадрижи: ўқув-услубий қўлланма / У. Расулова;
Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мирзо
Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий ун-ти; масъул муҳаррир О.Мадаев.
– Тошкент: Фан, 2012. – 60 б.

ISBN 978-9943-19-220-1

*Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Ўқув-методик
кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.*

Муҳаррир: М.Содиқова
Тех. муҳаррир: М.Абидова
Мусахҳиҳ: Б.Мирзаева
Саҳифаловчи: Д.Абдуллаев

Нашриёт лицензияси АИ №138, 27.04.2009 й.

Нашриёт рақами: з-53. Теришга берилди 31.07.2012.
Босишга рухсат этилди 27.08.2012. Қоғоз бичими 60x84¹/₁₆.
Арно Про гарнитураси. Офсет босма. Офсет қоғози.
Ҳисоб-нашриёт т. 3,8. Шартли-босма т. 4,0.
Тиражи 100. Келишилган нархда.

ЎЗР ФА “Фан” нашриёти. 100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.
Тел/факс (8-371) 262-80-6S, 262-70-40.

Нашр ЎЗР ФА “Фан” нашриёти оригинал-макетидан
“Муҳаррир нашриёти” МЧЖ матбаа бўлимида чоп этилди. Буюртма №103.
100060, Тошкент, Элбек кўчаси, 8-уй.